

MAGYARORSZÁG – MÁRIA ORSZÁGA

Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban

Mária az európai vallás- és művelődéstörténet, irodalom- és művészettörténet egyik nagyhatású szimbolikus figurája. Mint szimbolikus alak és inspirációs forrás több mint másfél évezreden át komplex kulturális mintát kínált a legkülönbözőbb cselekvésformáknak, vallási, politikai eszmerendszereknek, irodalmi, zenei és képzőművészeti műfajoknak. Nem egy esetben történelemformáló tényezővé lépett elő, s több területen napjainkig eleven hagyományképző és szimbólumteremtő erőnek számít. A Mária-tisztelet története lényegében egy szimbolikus nőalak története, amely minden más nőnél mélyebben hatott az európai kultúra és gondolkodás fejlődésére. S bár a Mária-kultusz tartalmi és formai gazdagsága messze felülmúlja az összes többi szent tiszteletét, az eltérő sajátosságok mellett a különböző nemzetek Mária-tiszteletében számos azonos vagy rokon vonás található. A Mária-tisztelet története megmutatja azt is, hogy olyan elképzelések is válhatnak hagyományképző, történelemformáló erővé, amelyeknek kevés vagy éppen semmi kapcsolata nincs a történelmi valósággal.¹

Mária alakja összekapcsolódott a különböző nemzetek történelmének számos eseményével, s több nemzetnél kialakult az elképzelés Máriának az adott népet és országot védő szerepéről. Így történt ez Magyarországon is, ahol ez az elképzelés a Mária – Magyarország patrónája, Magyarország – Mária országa formában, illetőleg ezek latin megfelelőiben és változataiban rögzítődött. Az elképzelés kialakulása és sajátos szerepe régóta foglalkoztatja a történelmi, az egyház- és eszmetörténelmi, az irodalom- és művészettörténelmi kutatást. Jelentős részvizsgálatok születtek, a téma irodalmi és képzőművészeti megjelenésének átfogó feldolgozása azonban hiányzik. A kutatástörténet – másutt elvégzendő – kritikai áttekintése helyett itt csupán arra utalhatunk, hogy a 18. században például Spangár András,² Fridvaldszky János,³ Kaprinai István⁴ és Katona István,⁵ a 19. században Balogh Ágoston⁶ foglalkozott a kérdéssel, jórészt egyháztörténelmi, mariológiai

¹ *Handbuch der Marienkunde*, Hrsgg. Wolfgang BEINERT und Heinrich PETRI, Regensburg, Pustet, 1984; Jaroslav PELIKAN, *Maria – 2000 Jahre in Religion, Kultur und Geschichte*, Aus dem Englischen von Bernardin SCHELLENBERGER, Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1999.

² PETHŐ Gergely, SPANGÁR András, *Magyar krónika*, Kassa, Academia, 1738, 68–80: „Máriás kronika”.

³ Joannes FRIDVALDSZKY, *Reges Ungariae Mariani*, Viennae, Trattner, 1775.

⁴ [KAPRINAI István], *Ungaria Mariana*, kézirat, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: BEKK), Coll. Kapr. B. LXXXI.

⁵ Stephanus KATONA, *Historia critica Regum Hungariae stirpis Arpadianae*, I, Pestini, Weingand, 1779, 452–455; VI, Buda, Universitas, 1782, 168–174.

⁶ Augustus Florianus BALOGH, *Beatissima Virgo Maria Mater Dei, qua Regina et Patrona Hungariorum, Agriae*, Lyceum, 1872, 23–33.

és apologetikus szempontokat alkalmazva. A téma különböző részterületeit többek között olyan kutatók vizsgálták, mint Szekfű Gyula, Györffy György, Gerics József, Kállay István, Alszeghy Zsolt, Hoffmann Edith, Galavics Géza, Kerny Terézia, Szilárdfy Zoltán, Lukács László, Bálint Sándor, Szigeti Kilián, Dümmerth Dezső és Holl Béla. Emellett a téma az egyházi közírás művelőit is gyakran foglalkoztatta.⁷ Az egyetlen átfogó igényű feldolgozás, amely az irodalmi vonatkozásokkal is foglalkozik, és amelyet mi is haszonnal forgattunk, a történész Németh Lászlótól jelent meg a *Regnum* című egyháztörténeti évkönyv 1940/41-es évfolyamában.⁸

E vizsgálatok közös jellemzője, hogy néhány kivételtől eltekintve szorosan összefonódik bennük a történeti, az eszmetörténeti és a teológiai megközelítés, s hiányzik a nemzetközi kitekintés és a szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti, filológiai szempontok következetes alkalmazása. További körülmény, hogy hiányzik a magyarországi Mária-tisztelet történetének és a magyar irodalom Mária-képének a mai igényeknek megfelelő, komplex feldolgozása.⁹ Nem kedvez a tisztánlátásnak az sem, hogy a Mária-kultusz az eddigi kutatások egy részében összemosódik a *Patrona Hungariae-Regnum Marianum* gondolattal, s az utóbbi egyszerűen az előbbi szinonimájává válik. Ehhez járul, hogy a *Regnum Marianum* aktualizálása a két világháború között az „ezeréves integer Nagy Magyarország” gondolat és a keresztény nemzeti kurzus ideológiai alátámasztását szolgálta, s megszilárdult a meggyőződés, hogy a *Regnum Marianum* eszme Szent István király korában született.¹⁰ A szakirodalomban számos példa található a nyilvánvaló tévedésekre, pontatlanságokra és csúsztatásokra. Ezek szemléltetésére csupán három példát idézünk: „A bizánci császárok után Európában [...] Szent István magyar király az első, aki hazáját [...] többször is ünnepélyesen Nagyasszonyunk oltalmába ajánlotta”;¹¹ az ország Mária oltalmába helyezése „magyar sajátosság”;¹² Nagy Lajos király az országot *Regnum Marianum*nak nevezte.¹³

Ha a Magyarország – Mária országa koncepció mai forráskritikai ismereteinknek megfelelő, elsődlegesen történeti szempontokat érvényesítő meghatározását keressük, azt

⁷ Vö. például RELKOVIĆ Néda, *Patrona Hungariae*, *Katholikus Szemle*, 1921, 265–281; NAGYFALUSY Lajos, *Regnum Marianum 1038–1938: Visszapillantás a 900 éves évfordulón*, Bp., „A Szív”, 1938; Uő., *Le culte de la sainte Vierge en Hongrie, „Regnum Marianum” = Maria: Études sur la Sainte Vierge*, IV, sous la dir. d’H. DU MANOIR, Paris, 1956, 645–670; Szolgálat, 27(1975), tematikus szám.

⁸ NÉMETH László, *A Regnum Marianum állameszme*, *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv*, 1940–1941, 223–292.

⁹ *Marienlexikon*, I–VI, Hrsgg. Remigius BÄUMER und Leo SCHEFFCZYK, St. Ottilien, Eos, 1988–1994 (a továbbiakban: *ML*), itt: VI, 532–542.

¹⁰ PRAKFAI Endre, *Magna Domina Hungarorum: A Regnum Marianum plébiániatemlom (Budapest) építéstörténete és pusztulása = Egyházak a változó világban: A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai, Esztergom, 1991. május 29–31.*, szerk. BÁRDOS István és BEKE Margit, Tatabánya, Komárom–Esztergom Megye Önkormányzata, 1992, 373–376.

¹¹ MAJSAI Mór, *Szűz Mária tisztelete Magyarországon Szent István királytól napjainkig* = Uő.–SZÉKELY László, *Boldogasszony Anyánk*, Bp., Ecclesia, 1981, 5–200, itt: 106.

¹² DÜMMERTH Dezső, *A Mária országa-eszme és Szent István = Doctor et apostol: Szent István-tanulmányok*, szerk. TÖRÖK József, Bp., Márton Áron, 1994, 171–197.

¹³ *ML* IV, 175.

mondhatjuk, hogy itt egy, az ideális uralkodó mintáját elsősorban Attila fejedelem és Mátyás király alakjában megtaláló, protestáns színezetű nemzetfogalommal szemben fokozatosan kialakuló, jellegzetesen katolikus eszmerendszerről és nemzetképzésről van szó. Ennek alapja Szent István legendai gyökerű országfelajánlása Máriának, fő ösztönzője pedig a magyar királyok, valamint a történeti és az irodalmi hagyomány felfogása Máriáról, aki István mellett, őt támogatva az ország legfőbb égi patrónája.¹⁴ A 16–17. században az eszme történetfilozófiai és aktuálpolitikai töltést kap: összekapcsolódik az ország török alóli felszabadításának, területi és vallási egysége helyreállításának gondolatával, érintkezésbe lép az örökösödési jog korlátozásának és a rendi jogok hangsúlyozásának törekvéseivel. Közjogi vonatkozásai révén szolgálja a katolikus egyház világi hatalmának megerősítését, majd a 18. században szerepet játszik a nemzeti öntudat alakulásában és a felvilágosodás elleni küzdelemben.¹⁵ Az eszme kora újkori történetében fontos tényező az ország felekezeti megosztottsága: az ország romlását a katolicizmus bűneivel magyarázó protestáns elképzelés visszaszorítására a 17. század közepétől az egyházi szerzők szinte egymással versengve adják ki a Magyarország – Mária országa koncepciót igénybe vevő műveket. Ez a 18. század közepére óriásira duzzadt irodalom azonban csak részben feltárt, s hiányzik az eszme irodalmi megjelenésének, retorikai alkalmazásának és funkcióinak az áttekintése.

Irodalomtörténeti szempontból a Magyarország – Mária országa alapvetően történelmi toposzként határozható meg, melynek helye a magyar irodalom olyan részletesen feldolgozott, nemzeti és részben vallási töltésű toposzai mellett jelölhető ki, mint az extra Hungariam non est vita,¹⁶ a propugnaculum Christianitatis,¹⁷ a fertilitas Hungariae¹⁸ és a querela Hungariae.¹⁹ Míg a felsorolt történelmi toposzokról tanulmányok, monográfiák sora született, a Mária országa eszmét toposzként tudomásunk szerint nem vizsgálták. A Magyarország – Mária országa a történelmi toposzoknak azt a típusát képviseli, amely sűrítve fejezi ki egy ország vagy egy nép helyzetét, sorsát vagy legfőbb sajátosságait, s segíti egy konkrét történelmi helyzetre adott válasz megfogalmazását.²⁰ A toposzok típusai közül a Magyarország – Mária országa az ún. tartalmi toposzok közé tartozik, azaz olyan retorikai eredetű, személyhez nem köthető tartalmi jellegű ismétlődés, melynek nincs állandó szerkezete, s mindenkorai jelentését, funkcióját és érvényességi körét az általa hordozott, a történeti és a társadalmi feladatok által meghatározott eszmei monda-

¹⁴ SZEKFI Gyula, *Magyar történet*, IV, Bp., Egyetemi, 1943, 122–123; BITSKEY István, *Eszmé, művek, hagyományok (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)*, Debrecen, Kossuth, 1996, 271.

¹⁵ NÉMETH, i. m.; KÁLLAY István, *A Regnum Marianum közjogi vonatkozásai = Szent István-émlékezés Székesfehérvárott 1988. augusztus 18.*, Székesfehérvár, 1989, 27–30.

¹⁶ TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969.

¹⁷ HOPP Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Bp., Balassi, 1992.

¹⁸ IMRE Mihály, *„Magyarország panasz”: A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth, 1995, 223–233.

¹⁹ IMRE, i. m.

²⁰ BITSKEY István, *Virtus és religió (Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről)*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1999, 88–89.

nivaló jelöli ki.²¹ Másként fogalmazva: a Magyarország – Mária országa olyan tételbe foglalható gondolatforma, amely kifejtésre szorul és amelyet meghatározott céllal dolgoznak ki, alkalmaznak és ismételnek. Mint elvont fogalmak, eszmék állandósult nyelvi megformálása az állandó nyelvi elemek, sztereotípiák, klisék módjára viselkedik, nyitott más toposzok irányába és felhasználhatja azok kifejezőképességét. Megszabott élettartama, érvényességi ideje, történetisége van, értelmezése korhoz köthető, s mint ilyen, jól alkalmazható az eszmetörténeti folyamatok irodalmi vetületeinek megismerésében és a műelemzésben.

Ebből következik, hogy az irodalomtörténész elsődleges feladata az, hogy retorikai és irodalomkritikai szempontok együttes alkalmazásával, folyamatában mutassa be a toposz kialakulását, fejlődését, formáit, használatát és az általa hordozott eszméket. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a toposz szoros kölcsönhatásban áll a Mária-kultusz történetével, annak sajátos, képekben és szövegekben egyaránt megragadható vonulatát alkotja, s mint ilyen, fontos társadalmi, eszmei és művészeti folyamatok alakítója és tükrözője. Az eddigi kutatásokból nem tűnik ki, hogy például a Magyarország – Mária országa forma mikor jelenik meg először magyar és nemzetközi viszonylatban. Azt sem tudjuk pontosan, hogy milyen tartalmakhoz társul, s a vele együtt jelentkező témák, formulák és más toposzok mely művekben, mikor és hogyan kapcsolódnak össze először vele. A tisztázásra váró kérdések közé tartozik a toposz műfaji, retorikai és nyelvi beágyazottsága, szerkezeti modelljei, stilisztikai jellemzői és formaképző szerepe, az előadásmód, az alkalmazás és az értelmezés változatai, valamint az elterjedés ösztönzői és az elhasználandóság fokozatai. Mindezekre a kérdésekre a számba veendő forrásanyag bősége és összetettsége miatt csupán egy monografikus vizsgálat adhat választ, itt csupán néhány új szempont felvetésére és reprezentatív példákkal történő megvilágítására van lehetőség.

Eszmetörténeti összefüggések

A Magyarország – Mária országa gondolat közvetett előzményei között első helyen említhető az a folyamat, amelynek során Mária az evangéliumok szolgálójából a kora középkorban fokozatosan úrnővé, fejedelemasszonnyá, királynővé, császárnővé vált. A 4–5. században alakult ki az az elképzelés, hogy Mária is József nemzetségéhez, Dávid király leszármazottai közé tartozott, melynek következtében Mária királyi származásának tudata a keresztény értelmezésben háttérbe szorította alacsony társadalmi hovatartozását. Ezzel a társadalmi rangemelkedéssel párhuzamosan Mária a nemesi társadalom esz-

²¹ BÁN Imre, *Ernst Robert Curtius: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, ItK, 58(1954), 442–452; TARNAI Andor, *A toposz-kutatás kérdéseihez*, *Literatura*, 1975, 66–74; *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és TAMÁS Attila, Debrecen, KLTE, 1994.

ményképévé, nagyhatalmú „égi közbenjáróvá” vált, s a 8–9. századra egy új, a nemesi, fejedelmi nézőpont által meghatározott Mária-kép jött létre.²²

Egy másik fontos összetevő a patronátus-eszme elterjedése, melynek alapja valamely földi személy vagy intézmény természetfölötti védelem alá helyezése bibliai alakok, angyalok, szentek vagy vértanúk patrónusul választásával. Ennek értelmében Máriát már a 4. századtól templomok, kolostorok, majd különböző szerzetesrendek, városok, országok és foglalkozások patrónájává választják.²³ Így például Konstantinápoly 588-as, perzsák elleni győzelmét Máriának tulajdonították, s egyre inkább elterjedt az a meggyőződés, hogy Mária Konstantinápoly égi patrónája. Hérakleiosz császár a 7. század első felében trónra kerülését tulajdonította Máriának, s amikor 622-ben hadba vonult a perzsák ellen, Konstantinápolyt Mária oltalmába ajánlotta. Ez a szimbolikus oltalomba ajánlás ellenséges támadások idején a 7–9. században többször megismétlődött. A császári hatalmat erősítő, ám a történeti alapot nélkülöző, célzatos visszavetítés tipikus példája a Hagia Szophia 986–994 között készült mozaikja, amelyen Konstantin császár Máriának ajánlja fel az általa alapított város modelljét. A 11–13. századi bizánci érmeiken többször Bizánc patrónajaként ábrázolták Máriát, aki Bizánc eleste (1453) után a török megszállás alatt élő görögök politikai szimbólumává vált.²⁴

Nyugaton a 10–11. századtól vannak adatok arra, hogy veszély idején egy város vagy uralkodó Mária oltalmába ajánlotta magát, illetőleg a megmeneküléseket Mária segítségének tulajdonították. Így például egy 1015–1026 között készült leírás szerint Chartres 911-es normann megtámadásakor Krisztus kereszteteklyéjével együtt Mária Aachenből elrabolt köpenyeklyéje háritotta el a veszélyt. Ugyanezt a győzelmet a 12–13. századi leírások már egyedül Máriának tulajdonítják.²⁵ Egy másik forrás szerint IV. Henrik császár 1080-ban döntő csata előtt a speyeri dóm patrónájához, Máriához fordult segítségért, s oklevelet állított ki, melyben javakat adományozott a speyeri püspököknek és kánonokoknak Mária segítségének reményében. Mária oltalmába ajánlották magukat VIII. Alfonz és III. Ferdinánd spanyol uralkodók az arabok elleni küzdelemben a 13. században. Ugyanez történt 1247-ben Pármában, II. Frigyes ostroma idején a város miniatűr ezüst másának elkészítésével, majd 1260-ban Sienában a Firenzével vívott döntő csata előtt rituális körmenettel, a város kulcsainak oltárra helyezésével és a felajánlás írásos rögzítésével. Ugyanettől az időtől kezdve Mária további városok és városállamok (pl. Strassburg, Velence) patrónája, társpatrónája lesz.²⁶ Henricus Lettus (1188 k.–1259) lívföldi krónikájában Lívföldet – a Fiú földjének (terra filii) nevezett Szentföld analógiájára – a Boldogságos Szűz földjének (terra beatae Virginis) nevezi, mivel az országot

²² Claus SCHREINER, *Maria – Jungfrau, Mutter, Herrscherin*, München–Wien, Hanser, 1994, 297–308; vö. BADALIK Bertalan, *Istennek Szent Anyja*, Szombathely, 1991, 257–263.

²³ *ML V*, 124.

²⁴ SCHREINER, *i. m.*, 336–339.

²⁵ SCHREINER, *i. m.*, 374–377.

²⁶ SCHREINER, *i. m.*, 341–354.

Albert, Lívöld püspöke és Riga város alapítója 1202-ben Máriának szentelte.²⁷ A 12. századtól a német lovagrend is patrónájának tekintette Máriát, s a rend nagymestere a német–lengyel háború idején, 1523-ban kiadott egy éneket, amelyben Máriához fordul segítségért és országát Mária tulajdonának nevezi.²⁸ A Máriának történő országfelajánlás – szerepét tekintve – szoros rokonságban áll a különböző uralkodók által valamely más szentnek tett országfelajánlással. Erre spanyol, francia és norvég példák ismeretesek a 11–12. századból.²⁹

Mindezek az adatok arra utalnak, hogy egyrészt a Mária-patronátus a 11. századtól Európában nem korlátozódott szerzetesi és városi közösségekre, hanem kiterjedt egész országokra, királyságokra is. Másrészt a nagyobb területek, királyságok feletti Mária-patronátus kialakulása szorosan összefüggött a harcokban győzelmes Mária gondolat-
tal.³⁰ Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy Mária mindezekben a helyeken elsősorban az adott közösség jogi, politikai egységének forrása és kifejezője. Ugyanakkor különbséget kell tenni Mária egyes közösségek vagy uralkodók általi alkalmi segítségül hívása és állandó patrónává választása között.

A 16–17. században Mária királynőként való tiszteletének fokozódásával párhuzamosan, az ellenreformáció és a török veszély következtében a „Mária mint a keresztény seregek és országok patrónája” eszme megújult, s fontos szerephez jutott a politikában és a vallásosságban. Azokban az országokban, amelyekben az uralkodó dinasztia tudatosan terjesztette Mária tiszteletét, alakja hosszú távon hatott a történelemfelfogásra és a népek önértelmezésére, s hozzájárult ezen országok politikai egységének megszilárdításához. Magyarország mellett ez a folyamat megfigyelhető Bajorországban, Ausztriában, Franciaországban és Lengyelországban is.³¹ A Mária-tiszteletükről jól ismert bajor hercegek és választófejedelmek közül például V. Vilmos még csupán Münchent ajánlotta Mária oltalmába.³² Fia, I. Miksa már egész Bajorország patrónájául választotta Máriát. Többek között ezt tanúsítja a választófejedelem müncheni rezidenciájának egyik fülkéjében 1616-ban elhelyezett Mária-szobor felirata („Patrona Boiariae”), valamint a város főterén 1638-ban fogadalomból állíttatott Mária-oszlop, melynek eredeti dedikációs szövege Máriának mond köszönetet a haza, a hadsereg, a fejedelem, a rend és a hit megtartásáért. Ez az oszlop rövidesen a bajor Mária-kultusz egyik középpontjává s a Patrona Bavariae a minden rossz fölötti győzelem szimbólumává vált.³³

A Habsburg uralkodók rekatolizációs törekvéseit jelentős mértékben ugyancsak a Pietas Austriaca részeként felfogott Pietas Mariana gondolat jegyében, azon belül a győ-

²⁷ HEINRICH VON LETTLAND, *Livländische Chronik*, übers. Albert BAUER, Darmstadt, 1975, 196, 268, 276; *ML I*, 345.

²⁸ SCHREINER, *i. m.*, 394.

²⁹ GERICS József, *Az állam- és törvényalkotó Szent István*, Művészettörténeti Értesítő, 1990, 76–81, itt: 77–79.

³⁰ SCHREINER, *i. m.*, 365–366.

³¹ SCHREINER, *i. m.*, 396; *ML V*, 124.

³² *ML I*, 391.

³³ SCHREINER, *i. m.*, 404–407.

zedelmes Mária szimbolikus oltalma alatt fejtették ki.³⁴ II. Ferdinánd császár például – a fehérhegyi csata előtt – serege fővezérének nevezte Máriát. III. Ferdinánd 1647-ben magát, családját, népét és az egész országot helyezte Mária oltalma alá. I. Lipót 1658-ban, megkoronázása után Altöttingben ugyancsak Mária oltalmába ajánlotta magát és országát. Istvánffy Miklós *Históriájának* 18. századi kiegészítője, Johann Jakob Ketteler is feljegyezte, hogy amikor Zrínyi 1663–64-es hadjárata nyomán Stájerország megszábadult a török veszélytől, I. Lipót jelenlétében, Grácban az ország patrónájának és protektorának választották Máriát.³⁵ Ezt követően I. Lipót 1693-ban Bécs és Magyarország török alóli felszabadulásáért – Szent István országfelajánlására hivatkozva, azt mintegy megújítva – ismét átadta Magyarországot Máriának.³⁶

Franciaországban XIII. Lajos 1638-ban fogadalomban ajánlotta magát és országát Máriának, s föltehetően ez is hozzájárult a Magyarország – Mária országa toposzhoz formailag rendkívül közelálló „Regnum Galliae – Regnum Mariae” diktum kialakulásához.³⁷ A fogadalomnak – melynek emlékezetben tartását különböző rendelkezések és alapítások voltak hivatva biztosítani – a személyes ok (a király házasságának gyermektelensége) mellett politikai, a monarchia központi hatalmát megerősítő jelentősége is volt, mivel a protestánsok elleni belső harc, a Spanyolország elleni háború és a protestáns Svédországgal a katolikus Ausztria ellen kötött szövetség idején született. Lengyelországban Grzegorz Samborczyk, krakkói egyetemi tanár egy 1568-ban kiadott versében a częstochowai Fekete Madonnát nevezi Regina Poloniae-nek, ami jelzi, hogy Máriának mint az ország királynőjének tisztelete szorosan összefonódott a częstochowai Mária-kép kultuszával.³⁸ A titulus politikai jelentését mutatja, hogy Lengyelország 1772-es felosztása után Mária Terézia elrendelte: nyilvános imádságokban és a loretoi litániában ne nevezzék Máriát Lengyelország királynőjének, hanem csak Galícia és Lodoméria patrónájának, s megtiltotta a częstochowai zarándoklatokat is. Jan Kazimír 1656-ban Lembergben tett királyi esküjében Patrona Poloniae-ként említi Máriát, akinek országpatrónus szerepe a lengyel irodalmi hagyományban kapcsolatba került az antemurale eszmével is.³⁹ Az egyes országok Mária oltalmába ajánlásának hagyománya egyházi kezdeményezésre – jórészt az újonnan alapított államok megerősítésére – napjainkig folytatódik, amint ezt Albánia és Uganda kiragadott példája tanúsítja.⁴⁰

A Mária mint országpatrónus gondolat kora újkori térhódításában közrejátszott az a 17. század elején megjelent, jellegzetesen ellenreformációs elképzelés is, melynek értelmében a fellendülő zarándoklatok és az újonnan létesülő Mária-kultusz helyek révén a katolikusnak megmaradt és rekatolizált területek földrajzilag is Mária országainak tekin-

³⁴ Anna CORETH, *Pietas Austriaca: Österreichische Frömmigkeit im Barock*, Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1982, 50–62; SCHREINER, *i. m.*, 398–399; *ML* IV, 102.

³⁵ Nicolaus ISTVÁNFY, Joannes Jacobus KETTELER, *Regni Hungarici Historia*, Coloniae, Rommerskirchen, 1724, 552.

³⁶ ISTVÁNFY–KETTELER, *i. m.*, 604; BALOGH, *i. m.*, 26.

³⁷ *ML* II, 493; IV, 173–175.

³⁸ SCHREINER, *i. m.*, 398.

³⁹ *ML* V, 261.

⁴⁰ *ML* I, 77; VI, 502–503.

tendők. Ezt az elképzelést tükrözi például Ferreolus Locrius (Ferry de Locre) 1606-ban kiadott mariológiai összeállítása, amely számba veszi nemcsak a Máriát patrónusként tisztelő szerzetesrendeket és kolostorokat, hanem az ő védnöksége alatt álló országokat, tartományokat és városokat is.⁴¹ A Mária egész világot átható segítségéről vallott gondolat mellett végső soron ugyanez az elképzelés áll az egy adott terület Mária-kegyképeinek történetét földrajzi rendben tárgyaló összeállítások, az úgynevezett atlas Marianusok és az egy-egy zarándokhelyről kiadott mirákulumos könyvek 17–18. századi tömeges elterjedésének hátterében is.⁴²

Míndezek alapján megállapítható, hogy egy ország Mária oltalmába helyezése, Mária országpatronátusa nem magyar sajátosság, s a Magyarország – Mária országa esetében egy egyetemes gondolat helyi alkalmazásáról van szó. Európában nem Szent István volt az első uralkodó, akivel kapcsolatban ilyen hagyomány ismert. A toposz aktualizálása a történelem folyamán jól meghatározható vallási, politikai és más célkitűzések megvalósítása érdekében történt, melynek során mindig új tartalommal telítődött. Különbséget kell tenni továbbá Mária országpatronussá választása és az egy adott terület mint Mária országa gondolat között: míg az előbbi keleten a 6. századtól, nyugaton a 10–11. századtól mutatható ki, az utóbbi csak a 13. században jelenik meg az európai hagyományban. Az eszme európai megújulása a 17. század első felében egybeesik a gondolat magyarországi fellendülésével.

A Szent István-i országfelajánlás és a Patrona Hungariae motívum a középkorban

A Magyarország – Mária országa hagyomány ősforrása Szent István állítólagos országfelajánlása Máriának. Mint ismeretes, a Szent István-i országfelajánlás gondolatát a *Nagyobb legenda* és a *Hartvik-legenda* rögzíti először a 11. század végén és a 12. század elején. Szent István Mária-tiszteletének nyomai, ezen belül az országfelajánlás egykorú forrás hiányában – a korábbi és későbbi külföldi párhuzamoktól eltérően – nem konkrét helyhez és időhöz köthető esemény,⁴³ s innen érthető, hogy a magyar medievisztikának nincs egységes álláspontja a Szent István-i országfelajánlás történeti tényként való felfogásáról. Váczy Péter például tagadja az országfelajánlás tényét, s szerinte az ország Máriának való felajánlására vonatkozó meggyőződés 9–11. századi bizánci Mária-ábrázolások félreértésén alapult.⁴⁴ Györffy György szerint „Szűz Mária kiemelkedő tisztelete csak utóbb kapcsolódott a szent királyhoz”, s ugyanő kétségének adott hangot

⁴¹ Ferreolus LOCRIUS (Ferry de LOCRE), *Maria Augusta Virgo Deipara*, Atrebatii, 1608.

⁴² KNAPP Éva, TUSKÉS Gábor, *Esterházy Pál: Az egész világon levő csudálatos boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti*, Nagyszombat, 1690 (a hasonmás kiadás kíséret tanulmánya), Bp., Balassi, 1994, 7–27.

⁴³ CSORDÁS Eörs, *Boldogasszony anyánk, régi nagy patrónánkl!*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1(1989), 209–219, itt: 215.

⁴⁴ Péter VÁCZY, *Thietmar von Merseburg über die ungarische Königskrönung = Insignia Regni Hungariae: Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn*, Bp., 1983, 38–39.

az országfelajánlás tényként való kezelésével kapcsolatban.⁴⁵ Ezzel szemben Gerics József úgy foglalt állást, hogy „Mária királynőként való 10–11. századi nyugati tiszteletének ismeretében Magyarország István által neki való felajánlását mindenképpen lehetségesnek tartjuk.”⁴⁶

Számunkra a következő megfontolásokból Váczy Péter és Györffy György álláspontja tűnik elfogadhatónak. Míg az István szentté avatását előkészítő, a szent király eszményképét megrajzoló és a szakrális legitimáció révén Szent László hatalmának megerősítését is szolgáló *Nagyobb legenda* bibliai terminológiával élve csupán kétszer, általánosságban említi az ország Mária gyámsága alá helyezését, illetőleg Mária örökségévé (hereditas) nyilvánítását, Hartvik ezen említések átvétele mellett, István halála előtt részletesen, a királyt is megszólaltatva adja elő a felajánlást. Ez az utóbbi szöveghely, amely alapja lett a későbbi hagyománynak, a forráskritika megállapítása szerint kétséget kizáróan Hartvik betoldása.⁴⁷ Ennek magyarázata, hogy Hartvik a hagiográfiai irodalom törvényeinek megfelelően szabadon találhatott ki „tényeket”, s igazoló, apologetikus, önvédelmi célzattal, a típusnak való megfeleltetés érdekében – az üdvtörténeti igazsághoz való hűség megőrzése mellett – jogosnak tarthatta topikus elemek felhasználását. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a Máriának való országfelajánlás közvetve magában foglalja a pápaság evilági fennhatósági igényeinek az elhárítását. Nem véletlen, hogy a *Hartvik-legendát* már a 12. században jobbiztosító eszköznek és a kultusz alapjának tekintették: III. Ince pápa approbációja nyomán némi módosítással hiteles életrajzzá vált, s ez a pápa által módosított legendaszöveg lett – benne a felajánlás motívumával – a későbbi irodalmi és képzőművészeti hagyomány kiindulópontja.⁴⁸ A legendai gyökerű felajánlás erős és eleven hagyománnyá válását elősegítette az is, hogy Szent István történeti figurája – más szent királyokéhoz hasonlóan⁴⁹ – idővel tropologikusan felfogott irodalmi alakká, ún. historische Leitfigurrá vált, s a történeti István-kép az adott kor szemléletének, irodalmi műveltségének megfelelően trópusá alakult át.

Szent István országfelajánlásának és Mária országpatrónus szerepének tudata a 12. század végétől követhető nyomon folyamatosan a történeti forrásokban, s a *Hartvik-legendá* fikciós elbeszélésének hatása ettől kezdve egyaránt jelen van a krónikairódlomban, a diplomatikai forrásokban és az irodalmi műfajokban. Bár a képzőművészeti emlékekkel a továbbiakban nem foglalkozunk, nem hagyható említés nélkül az esztergomi Porta speciosa ívmezőjének bizánci és francia előképekkel rendelkező ábrázolása, rajta Szent István és Mária irattekercsének feliratával: „Kegyesszűz, fogadd el orszá-

⁴⁵ GYÖRFFY György, *István király és műve*, Bp., Gondolat, 1977, 146, 355, 383.

⁴⁶ GERICS, i. m., 77; Uő., *De Hungaria Beatae Mariae Virgini commendata*, Magyar Egyháztörténeti Évkönyv, 2(1996), 37–39, itt: 39.

⁴⁷ WACZULIK Margit, *Szűz Mária tisztelete kereszténységünk első századában*, Regnum Egyháztörténeti Évkönyv, 1938–1939, 59–74, itt: 63, 71.

⁴⁸ GERICS József, *Krónikáink szerepe a középkori jogéletben*, Levéltári Közlemények, 33(1962), 10–11; Uő., *A korai rendiség Európában és Magyarországon*, Bp., 1987, 226–231.

⁴⁹ MEZEY László, *Athleta Patriae: Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása = Athleta Patriae: Tanulmányok Szent László történetéhez*, szerk. MEZEY László, Bp., Szent István Társulat, 1980, 19–55, itt: 38.

gaim kormányzását” – „Vállalom országaid megőrzését a tied számára, ha Adalbert lesz a védőszent, amint kéred” (Lepold Antal fordítása).⁵⁰ Az 1210–1220 közé datált *Gesta Hungarorum* szerint a magyar királyok és nemesek Mária kegyelméből bírják az országot.⁵¹ A Patrona Hungariae motívum – többnyire megerősítő funkcióban – gyakran szerepel a királyi oklevelekben: így például a turóci prépostság 1252-ben és az óbudai klarisszák 1259-ben IV. Béla által kiadott alapítólevelében, valamint a csúti prépostság 1272-ben V. István által kiadott megerősítő oklevelében.⁵² Az elbeszélő és drámai elemeket hatásosan ötvöző epikus történeti mű, az 1300–1320 körül írt *Steirische Reimchronik* szerint III. András koronázási esküjében Mária tulajdonának nevezi Magyarországot.⁵³ Ez egyben az első nyom a gondolat szélesebb körű nemzetközi ismertségére. A kerci apátság 1322-ben Károly Róbert által kiadott oklevelében Mária az ország úrnője és patrónája, s Nagy Lajos idejében, 1347 és 1373 között három királyi oklevélben is megtalálható Mária országpatronátusának motívuma.⁵⁴

A humanista irodalmi adatok közül – a pénzérmékre Mária alakját Patrona Hungariae körirattal elsőként verető – Mátyás király IV. Sixtus pápához 1479-ben a budai Mária-egyház ügyében írt levele emelhető ki elsőként, amelyben Mária „Patrona huius regni”-ként jelenik meg.⁵⁵ Thuróczi János krónikája nem István halálakor, hanem a II. Béla elsőszülött fiának, II. Gézának királlyá koronázása utáni események kapcsán említi az országfelajánlást. A kora újkori hagyomány szempontjából jelentős határkönek számít Bonfini krónikája, mivel a későbbi szerzők a Szent István-i országfelajánlás és a Patrona Hungariae említések többnyire erre hivatkoznak.⁵⁶ Bonfini először az Imre halálát követő részben (2,1,229) szól az ország felajánlásáról, majd Konrád császár támadásának leírásakor István könyörgését idézi a „magyar föld patrónájához” (2,1,300–304). Konrád váratlan hazatérését Bonfini szerint István Mária pártfogásának tulajdonította, és „elrendelte, hogy az összes oltárnál mondjanak misét Pannónia Istenasszonyának” (2,1,309). Bonfini a későbbi események leírásakor is többször hangoztatja Mária országpatronus szerepét. Így például II. Ulászló – magyar királlyá koronázásakor mondott beszédében – „ez ország patrónájának” nevezi Máriát (4,10,117). Mindez jelzi, hogy a humanista irodalom szimbolikus fogalomhasználata felerősíti a Patrona Hungariae motívumot.

A 15. század végétől a motívum új műfajokban is megjelenik. Így például Temesvári Pelbárt Szent Istvánról szóló első beszédében a király halála előtt, a *Hartvik-legenda*

⁵⁰ LEPOLD Antal, *Szent István király ikonográfiája = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, szerk. SERÉDI Jusstinián, III, Bp., 1938, 111–154, itt: 121.

⁵¹ *Scriptores Rerum Hungaricarum*, II, ed. Emericus SZENTPÉTERY, Bp., 1937–1938, 34.

⁵² Idézi BALOGH, i. m., 27–28.

⁵³ *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*, III, ed. Albinus Franciscus GOMBOS, Bp., 1938, 1868.

⁵⁴ Idézi BALOGH, i. m., 28.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Johannes de THUROCZ, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus*, ed. Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ, Bp., Akadémiai, 1985, 132; Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 1995.

alapján, Istvánt is megszólaltatva adja elő az országfelajánlást.⁵⁷ Magyarul tudomásunk szerint Vásárhelyi András 1508-ban írt Mária-énekében szólal meg először a Patrona Hungariae motívum, s itt kapcsolódik össze először a törökellenesség gondolatával. Mária titulussai itt többek között

Törököknek megnyomorojtója,
Kerályoknak jó tanácsadója,
Magyaroknak megoltalmazója!⁵⁸

Az ismeretlen szerzőtől származó, 1480 körülre datált *Szent László-ének* Mária „választott vitézének” nevezi László királyt, s sajátos módon neki tulajdonítja az ország felajánlását is:

Mert választta az szíz Mária,
Megdicsőíte sok jó ajándékkal,
Hogy te őriznéd és oltalmaznád,
Neki ajánlád jó Magyarországot.⁵⁹

A felajánlás motívumának ez az áttevődése Istvánról László alakjára a 17–18. században kiterjedt irodalmi és képzőművészeti hagyománynak vált alapjává.⁶⁰ Az Érdy-kódex a *Hartvik-legendára* visszanyúló legendaszöveg ízes prózai fordításával így adja elő Szent István országfelajánlását: „Annak utána főlemelé ő édes kezeit, szemeit és szívet, lelkét mennyeknek szent országába, és nagy siralmas és könyörtületes szóval mondá: ó, menyneknek Királyné Asszonya, Istennek szent Anyja és ez világnak megépítő nemes Asszonya, dicsőséges Szíz Mária! Te szentséges kezeidben és oltalmad alá adom és ajánlom anyaszentegyházad, mind benne való fejedelmekkel és lelki népekkel egyetemben. És ez szegény országot mind benne való urakkal és szegénnyel, bódoggal egyetemben [...] és az én lelkömet Te szent markodba.”⁶¹

Egy másik, korábban ugyancsak ismeretlen motívum jelenik meg Pietro Ransano történeti feldolgozásában.⁶² Eszerint Mária Géza fejedelemnek – tekintettel a születendő fiú érdemeire – álmában megígéri, hogy az ország különös védőasszonya és patrónája lesz. Máriának erről a szerepéről sem az álmot először említő *Nagyobb legenda*, sem a Ransano által is felhasznált *Hartvik-legenda* nem szól. Az esetet előadó *Nagyobb legen-*

⁵⁷ Pelbartus de THEMESWAR, *Sermones Pomerii de Sanctis hyemalis et estivales*, Hagenua, 1502, Pars estivalis, sermo LII, R1v.

⁵⁸ *RMKT I*, 1877, 174–176.

⁵⁹ *Uo.*, 202–203.

⁶⁰ KERNY Terézia, *Szent László lovas ábrázolásai*, *Ars Hungarica*, 21(1993), 39–51; Uő., „Szíz Máriának választott vitéze” (*Egy barokk kori Szent László ábrázolásról*), *Ars Hungarica*, 25(1997), 255–268; vö. CSEREY Farkas, *Isten Anyjának [...] Lórétomi Litániában lévő nevezetek rendin folyó dicsérete*, Bécs, Trattner, 1772; reprint kiadás: Bp., Szent István Társulat, [1998], 116–119.

⁶¹ *Nyelvemléktár*, V, kiad. VOLF György, Bp., 1876, 245.

⁶² *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I, ed. Johann Georg SCHWANDTNER, Tynaviae, 1765, 584–585.

dában Mária helyett gyönyörű külsejű ifjú, míg Bonfininél közelebről meg nem nevezett égi küldött jelenik meg Gézának.

Szokatlanul részletes előadásban olvasható az országfelajánlás Heltai Gáspár *Krónikájában*: „Mikoron írának Krisztus Urunk születésének utánna 1034. Nagybódog-asszony napján esmet mind behivatá a püspekeket és az urakat. És mikoron missét mondottanak volna előtte, esmet megszólítá és inté őket minden jókra, és monda: Én az Magyarországot ajánlottam még régen a Szűz Mária asszonyunknak, és aszt választottam patrónának a magyaroknak, és az ő nevére verettem a magyaroknak pénzét. Ez okaért állhatatos szüvel szolgállyatok minnyájan Asszonyunknak. És ha valami veszedelem akarna jöni reátok, az ő palástyával befedezi és mególtalmazza a Magyarországot, mert ő a Patrona Hungariae.”⁶³ Már Hoffmann Edith felfigyelt rá, hogy Heltainál a beteg István végrendeletszerűen, ugyanakkor ízes nyelven szól az egybegyűlt urakhoz.⁶⁴ A szemléletes fogalmazás drámaiságot éreztet, s „az eleven cselekmény lüktetését viszi bele az előadásba.”

Az utoljára idézett példák azt mutatják, hogy a 16. század elejétől jelentősen megszorodik az országfelajánlás és a Patrona Hungariae motívum említése. Új motívumokkal kapcsolódnak össze, s növekvő számban születnek irodalmi feldolgozások a különböző műfajokban. Ezért a továbbiakban az időrend és a megjelenő új motívumok figyelembevételével követjük nyomon a toposz történetét. Nem törekedve az előfordulások teljes összeállítására, a példákat a kevésbé ismert, irodalmi igényű és magyar nyelvű megfogalmazásokból válogattuk.

Új motívumok a 16–17. században

Az első jezsuita, aki tudomásunk szerint többször is felhasználta a Patrona Hungariae toposzt, Szántó István. Először az 1571-ben Báthori Istvánhoz írt levelében tűnik föl, amelyben gratulál Báthori erdélyi fejedelemsé válassztásához és a katolikus hit védelmére buzdítja.⁶⁵ Az erdélyi misszió ügyében 1574-ben Mercurian generálishoz írt levelében együtt említi Szent István országfelajánlását és a Patrona Hungariae-t.⁶⁶ A Báthorinak mint lengyel királynak 1576-ban Rómából keltezett, orációnak is beillő terjedelmes gratulációs iratában többek között a Patrona Hungariae feliratú pénzérmekeket említi a magyar Mária-tisztelet bizonyosságaként, s beleszövi a toposzt a római Collegium Hungaricum alapítástörténetéről írt munkájába is.⁶⁷

⁶³ HELTAI Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól*, s. a. r. KULCSÁR Margit, bev. KULCSÁR Péter, Bp., Magyar Helikon, 1981, 94.

⁶⁴ HOFFMANN Edith, *A felajánlás a Szent István ábrázolásokon = Lyka Károly emlékkönyv: Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. PETROVICS Elek, Bp., Új Idők, 1944, 168–187, itt: 176.

⁶⁵ *Monumenta Antiquae Hungariae*, I, 1550–1579, ed. Ladislaus LUKÁCS S. I., Romae, Institutum Historicum S. I., 1969, 392.

⁶⁶ *Uo.*, 472.

⁶⁷ *Uo.*, 570, 923.

Míg Szántónál a toposz még nem polemikus éllel szerepel, Telegdi Miklós 1580-ban kiadott, Szent István-napi prédikációjában az országfelajánlás említése után a nemzet szószólójának és oltalmazójának nevezi Máriát, s az ország elvesztését a Mária-tisztelet elhanyagolásának, a Szent István által hagyott „testamentom” protestáns részről történt felbontásának tulajdonítja.⁶⁸ Telegdi beszéde jelzi a toposz fejlődéstörténetének új szakaszát, annak a folyamatnak a kezdetét, amelynek során a török megszállás és a protestantizmus kihívása, majd a felszabadító háborúk és a rekatolizáció nemcsak felerősítette, hanem jelentősen át is alakította a Patrona Hungariae gondolatot. Ennek oka, hogy a gondolat jól felhasználható volt a hitújítással megjelenő konfesszionális polémiaiban, s beilleszthető volt a török elleni küzdelmek során kialakult nemzeti hivatástudatba. Ettől kezdve a toposz a katolikus egyházi irodalomban igen gyakran összekapcsolódik az ország egységének megbomlásáért a protestantizmust felelőssé tévő elképzeléssel.

A sort Monoszlói Andrásnak a Telegdi munkáját Dávid János ellen védő *Apológiája* nyitja, aki szerint Mária „ez orszagnac oltalma”,⁶⁹ majd Pázmány következik Magyarai Istvánnak az ország romlásáért a katolikusok bűneit, azon belül főként Mária-tiszteletét okoló könyvére írt *Feleletével*. Magyarai érvelését visszafordítva Pázmány azt állítja, hogy a romlás valódi oka a hitszakadás, s ennek következménye a török dúlása. Az „amikor katolikus hiten volt az ország, boldog volt” tétel bizonyítására – Bonfinire hivatkozva – többek között azzal érvel, hogy Szent István „Bódog aszszont Magyar ország Patronájának fogadá.”⁷⁰ Pázmány álláspontja lényegében Suareznek a vallás és állam egymásrautaltságát hangsúlyozó elméletén alapul, s ettől kezdve Pázmány a Patrona Hungariae koncepciót következetesen összekapcsolja az ország sorsát a katolikus hithez való hűségétől függővé tévő elképzeléssel.

Az ország felszabadításának és a rekatolizációnak a motívuma kapcsolódik össze a Patrona Hungariae toposszal Pázmány *Imádságos könyve* egyik Mária-litániájának könyörgésében: „Hogy a te oltalmazó bizon Magyar orszagot megh szabadicsad, es az igaz hitre vezereilled.”⁷¹ Másutt Pázmány azzal érvel, hogy lutheránus házakban is látott Mária-képeket Patrona Hungariae felirattal.⁷² A *Kalauz Az Mahomet vallasarul* című függetlenségbevezetőjében Pázmány a török uralom alá jutott Görögország történetét állítja párhuzamba a megszállt Erdély és Magyarország sorsával, s a toposzt kibővíti az ismert vergiliusi metafora változatával: „Azért, talám az Ur Isten, a mi üdvözítőnknek érdeméért, és az szeplötelen szüz Mariának, Isten után nekünk Szent Istvántúl testamentomban hagyatott Patrónánknak esedezése által, veszedelemre indult Országun-

⁶⁸ TELEGDI Miklós, *Az evangéliumok [...] magyarázattyának [...] harmadik része*, Bécs, Formika, 1638, 681.

⁶⁹ MONOSZLÓI András, *Apologia*, Nagyszombat, 1588, 380. Idézi WACZULIK Margit, *A magyar barokk vallásos nemzeti öntudatának kialakulása*, Regnum Egyháztörténeti Évkönyv, 5(1942–1943), 720–733, itt: 722.

⁷⁰ PÁZMÁNY Péter *Összes munkái* (a továbbiakban: PÖM), kiad. a Pázmány Péter Tudományegyetem Hit-tudományi Kara, I. Bp., 1894, 182.

⁷¹ PÁZMÁNY Péter, *Kereztényi imádságos keonyv*, Grecz. Widmanstadius, 1606, 210v.

⁷² PÖM I, 168.

kat meg tartoztattya, ha az emberek, az régi dolgok mellé vétvén állapotyokat, tanulni fognak az szomszéd házának üszögén.”⁷³

S bár Pázmány álláspontja a protestantizmus és a török terjeszkedés ok-okozati viszonyáról később némileg ingadozni látszik,⁷⁴ a toposz lényegében ugyanebben az értelemben, ugyanezekkel a motívumokkal együtt fordul elő prédikációiban. A vízkereszt utáni második vasárnapi második prédikációt követő második tanúságban például a kánai menyegző csodájából kiindulva Pázmány először Mária külső és belső szűkségben való segítségét mutatja be, majd így fordul Máriához: „Oh áldot Szűz! Oh Magyar-országnak kegyes Aszonya! Tekincs a mi sok fogyatkozásinkra: Szánd-meg a mi nagy romlásinkat. Csak nem meg-holt akit te szerettél: csak nem el-fogyot a te országod, Nemes Aszonyunk. Azért ály-elő a te Szent Fiadnál. Mond azt néki: Fiam, az én Országomban meg-fogyatkozot az igaz Hit [...]. Vízze vált az ő Bora: nagy részből tévelygésre fordult igaz vallása [...]. Elhidyed, édes hazám, Magyarország, ha a Boldog Aszszony tanácsát követed [...] foganattya léssen a Szűz könyörgésének.”⁷⁵ A Máriával kapcsolatban Pázmány által Magyarországra vonatkoztatva többször hangoztatott „te országod”, „én országom” kifejezés a Mária országa forma közvetlen előzményének tekinthető.

A Pázmány-korabeli hitvita-irodalomból kiemelést érdemel Szenci Molnár Albert 1618-ban, Oppenheimben megjelent jubileumi kiadványa és Balásfi Tamás erre adott válasza. Míg Szenci a „loretói bálványról” szóló függelék Bethlen Gábornak szóló ajánlásában, Bonfinire hivatkozva, a magyar királyi korona angyali eredetéről szóló legendát és az ország Máriának való felajánlását a „babonaság” hazai példái között említi,⁷⁶ az ajánlás bírálatában Balásfi Révay Péter és ugyancsak Bonfini nyomán oldalakon át igyekszik igazolni a felajánlás tényét.⁷⁷ A mű elején olvasható és a loretói Mária képével illusztrált epigramma mint Patrona Hungariae-t dicsőíti Máriát, s a Pannóniában feltűnt eretnkséget okolja az egykor paradicsomi ország romlásáért.

Az 1630-as évektől a toposz gyökeret ver több új műfajban. Kopcsányi Márton Mária életéről kiadott prédikáció-, elmélkedés- és versgyűjteménye például *Bodog aszony, Magyar ország patronaja* cím alatt versben és hozzá kapcsolódó elmélkedésben fejti ki a már ismert elképzelést, hogy az ország Mária elhagyása miatt jutott romlásra.

Magyar ország Apostoli Kiralya

[...]

Népét Szűz Mariara biszta,

Hogy lenne Magyar ország patronájá,

⁷³ PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazsagra vezérleo kalauz*, Poson, 1613, 433.

⁷⁴ HARGITTAY Emil, VARGA Ágnes, *A hitvitáktól a gyakorlati politikáig (Pázmány Péter politikai pályájának alakulása) = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARIAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987, 311–335, itt: 316–317, 334.

⁷⁵ PÖM VI, 326–327.

⁷⁶ RMKT XVII/6, 488–489.

⁷⁷ Thomas BALASFI, *Christiana Responsio*, Viennae, Gelbhaar, 1621, 16–18; vö. HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*, Bp., Magyar Helikon, 1980, 79–83; GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet*, Bp., Képzőművészeti, 1986, 73–74.

A Kristus előtt szószólója.
Valamig ezt javallá mi Nemzetünk,
Sok ideig vólt bódog igyünk.
De meg vetvén Mariat, ottan romlank,
Ezt hirdeti pártütésünk, s nyavalyánk.⁷⁸

Az elmélkedésben Kopcsányi Bonfinire, az 1523. évi országgyűlés – a lutheránusokat Mária ellenségeinek bélyegző – 54. artikulusára, az országfelajánlásra és a középkori magyar Mária-tiszteletre hivatkozik, példákat idéz Mária segítő közbenjárására és kifejezi reményét a katolikus hitre való visszatérésben.⁷⁹ Az a meggyőződése, hogy Isten csak Mária és Szent István érdemeiért könyörül meg az országon, élénk visszhangra talált a következő évtizedek egyházi irodalmában. Az összeállítás tartalmazza a Pázmány *Imád-ságos könyvéből* már idézett könyörgést, valamint egy hosszabb verses könyörgést *A Bodog Szűz Mariahoz Magyar Országért* címmel.⁸⁰ Ez utóbbi a már ismert módon, hatásosan foglalja egységbe a Patrona Hungariae, a törökellenesség és a rekatolizáció motívumát. A vers népszerűségét mutatja, hogy szövege megtalálható több 17–18. századi kéziratot énekeskönyvben.

A 17. század első feléből származó kéziratot énekeskönyvek Mária-énekei többször említik együtt az országfelajánlást és a Patrona Hungariae motívumot.⁸¹ A Gyöngyösi toldalék egyik, a 17. század második felének nyomtatott énekgyűjteményeiben is megtalálható szövege például így:

Az szent Istvan kjrally mjkor megh holt vala,
Ez orszagot akkor neked hatta vala,
Hogj lennel nekj otalma,
Az kegyeotlen ellensegtül szabadjtja.⁸²

Nyéki Vörös Mátyás *Istenes énekei* között kettő is van, amely a már ismert gondolatmenettel összekapcsolja a Patrona Hungariae, az ország pogány által okozott pusztulása és az eretnokség motívumait. Az elsőben „Magyarok Aszszonyának” nevezi Máriát, majd a Mária-metáforákat hét versszakon át halmozó köszöntés után így folytatja:

Idvöz légy Aszszonyunk, kegyelmes gyamolyunk,
Országunk dichösége,
Oltalom várása, békesseg szállása,
Nemzetségünk szépsége,

⁷⁸ KOPCSÁNYI Márton, *A Bodog Szűz Maria élete*, Bech, Formika, 1631, 411–412; közli: *RMKT XVII/7*, 45. sz.

⁷⁹ KOPCSÁNYI, *i. m.*, 412–421.

⁸⁰ KOPCSÁNYI, *i. m.*, 442, 444–446; közli: *RMKT XVII/7*, 47. sz.

⁸¹ Lásd például *RMKT XVII/7*, 153. sz.

⁸² *RMKT XVII/7*, 81. sz.

Irgalmasság fészke, boldogságunk széke
Városunk tiszta ege.

[...]

Mutas kegyes gondot, mert téged választott
Hadd viselő Nemzetünk
Regen szószóllónak, kegyes Aszszonyának
Kéért ha mi ellenünk,
Ellenségünk föl ült, rúttól meg szegyenült,
Mert vóltál fejedelmünk.

Keesz vólt az segítség, míg az Erettnekség
Minket meg nem rúttá,
Tiszteleted mellől, rútt nagy szemtelenöl,
Tévelygés nem fordíta,
De már szörnnyü romlás, jay, rútt viszavonyás,
Látod mint el pusztíta.⁸³

Ehhez hasonló szerkezetű Nyéki Vörös *Bóldog Aszszonyról való éneke*, amely részben Vásárhelyi András már idézett Mária-himnuszának inspirációja nyomán született. Mária itt

Magyar Országnek jó szószóllója
Es örökös Királyné Aszszonya,

akihez az ország helyzetét jelezve a költő így könyörög:

Tekinch nepeid nyavalyáira,
Pogánságtól el pusztulásira,
Erettnekségtől el romlásira,
Es légy jóra igazgatásira.

Inkabb most kel nekünk segítséged,
Szükséginkben te esedezésed,
Szent fiadnál buzgó könyörgésed,
Megh szánásból Anyai jó teted.

Ne mondhassák az sok ellenségek,
Az ördögök, az erettnekségek,
Az pogányok, sok kegyetlenségek,
Ez vilagi gonosz mesterségek:

⁸³ RMKT XVII/2, 83. sz.

Hogy nem használtál illy nagy igyünkben,
[...].⁸⁴

A nemzeti nyelvű egyházi irodalommal párhuzamosan a toposz virágzik a latin nyelvű egyháztörténeti, történeti és egyházjogi szakirodalomban, s a 18. században bekerül a történelemtankönyvekbe is.⁸⁵ Ennek a folyamatnak – melynek részleteit itt nem követhetjük nyomon – jelentős állomása Inchoffer Menyhért *Annales ecclesiasticije*, melynek bevezetőjében tudomásunk szerint először fordul elő a Mária országa toposz pontos latin megfelelője „Hungaria [...] Regnum Mariae dictum”, illetőleg „Reginae coeli Regnum diceretur” alakban.⁸⁶ Inchoffer műve a toposz későbbi alkalmazóinak egyik fő hivatkozási alapja és forrása, s nem véletlen, hogy egy 18. század eleji mű a Regnum Marianum apostoli történetírójának nevezi a szerzőt.⁸⁷ Az új nemzeti öntudat kialakításában fontos szerepet játszó munka bevezetőjében Inchoffer a fertilitas-toposzból kiindulva szembeállítja egymással az ország múltbeli és jelen állapotát, s Raphael Volaterranus humanista történeti enciklopédiájára hivatkozva azt állítja, hogy István után Szent László is az ország örökösének nevezte Máriát. Az ország romlását, török általi elfoglalását a már jól ismert módon az eretnekséggel, Mária megvetésével, a vallások gyűlölködésével és a hitetlenséggel magyarázza, s állítása igazolására Arnobiust és Pliniust idézi.⁸⁸ A mű kronológiai részében Inchoffer az 1038. évnél közli a *Hartvik-legenda* országfelajánlást elbeszélő részletét, hivatkozik Bonfinire és más nemzetközi tekintélyekre, megerősíti az esemény konkrét időponthoz kapcsolását, s Szent István Mária-tiszteletét kiterjeszti feleségére, Gizellára is.⁸⁹ A Pázmánnyal közös alapokon nyugvó történelemszemléletet képviselő Inchoffer jelentősége a toposz története szempontjából elsősorban abban van, hogy összegezte és kiteljesítette a motívumegyüttest, s a historiográfia eszközeivel rögzítette és ezzel mintegy hitelesítette a toposzt. Másfelől nála lényegében lezárul az a folyamat, amelynek során a Mária országpatrónsusi szerepét hangsúlyozó forma, a Patrona Hungariae mellett – a jelzett szó és a jelző felcserélésével – megjelent és fokozatosan előtérbe lépett az országot kiemelő, erőteljes nominális metafora, a Regnum Marianum. Ezzel a hangsúly Mária személyéről áttevődött az ország egészére mint politikai, földrajzi fogalomra, aminek nyomán a kifejezés a későbbiekben egyre inkább az ország lakosainak közösségére, a nemzetre vonatkozik.

⁸⁴ *RMKT* XVII/2, 85. sz.

⁸⁵ Vö. például Martinus SCHMEIZEL, *Commentatio historica de Coronis*, Jenae, Gollner, 1713, 205–228; Joannes PRILESZKY, *Acta Sanctorum Ungariae, Tyrnaviae*, Academia, 1744, 182–183, 200–205, 213; Paulus KHLÓSZ, *Praxis, seu forma processualis fori spiritualis, in Mariano-Apostolico Hungariae Regno usu recepta*, Tyrnaviae, Academia, 1756; Joannes STILTINGUS, *Vita Sancti Stephani Regis Hungariae*, Cassoviae, Academia, 1767, 367–368.

⁸⁶ Melchior INCHOFFER, *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*, tom. I, vol. I, Posonii, Weber, 1795, 46 (1. kiad. 1644).

⁸⁷ Stanislaus PHOENICIUS, *Magna Hungariae Domina cum suo mancipio*, Tyrnaviae, Academia, 1702, 31.

⁸⁸ INCHOFFER, *i. m.*, 47–67.

⁸⁹ INCHOFFER, *i. m.*, tom. I, vol. IV, Posonii, Weber, 1797, 158–168.

A 17. század második felében folytatódik a toposz terjeszkedése a különböző műfajokban, s az országfelajánlás ettől kezdve a Szent István-életrajzok, az István- és Mária-prédikációk visszatérő motívuma.⁹⁰ Ferdinand Ignaz Grieskircher pálos szerzetes a máriavölgyi Mária-kegyhelyről 1661-ben kiadott mirákulumos könyvében már a címben szerepelteti a Magna Hungariae Domina kifejezést.⁹¹ A Mária mint úrnő és patróna gondolat nemcsak a címnek és az ajánlásnak, hanem a hely és a szobor történetét tárgyaló egész első könyvnek is központi eleme, s állandóan jelen van a mirákulumokban. Grieskircher szerint Mária mint Magyarország patrónája és úrnője az ő völgyi szobra által vitte véghez a csodákat, s a szobor állandó jelzője a Magna Hungariae Domina. A gondolat eredetét Szent István országfelajánlásáig vezeti vissza, a máriavölgyi szobrot azonosítja a Magna Hungariae Domina alakjával, s ezzel a toposzt összekapcsolja a növekvő tiszteletben részesített kultusz tárgygal. Mária Magyarország királynője, aki a pietas, a clementia és a misericordia erényeivel viszonyul az országhoz. A toposz a törökellenesség, a rekatolizáció és a katolikus egyházhoz való hűsre buzdítás motívumaival kapcsolódik egybe a záró fejezetben, melyben a szerző Mária segítségét kéri az ország stabilitásának helyreállításához és a török kiűzéséhez. Ezt követően a 18. századi mirákulumos könyvekben ugyancsak gyakran előfordul a toposz. A máriavölgyi hagyomány legjelentősebb 18. századi folytatója Koptik Odó bencés szerzetes *carmen heroicuma*, amely a kegyhely „történetének felhasználásával az egész magyar történelem tengelyébe helyezte Mária oltalmazó szerepét.”⁹²

Feltűnik a toposz a mariológiai témájú latin nyelvű áhítati irodalom további műfajainban is, így például egy pestis elleni Mária-zsoltárokat tartalmazó gyűjtemény címeként és egy, a Mária-tisztelet példáit közreadó összeállításban *exemplum* funkcióban.⁹³ A század végétől növekvő számban megjelenő jezsuita promóciós kiadványok közül Gasó István

⁹⁰ *Mausoleum [...] Regni Apostolici Regum et [...] Hungariae Ducum*, Norimbergae, Endter, 1664, 107; vö. HORÁNYI Elek (ford.), *Magyar Országnak hatalmas és ditsőséges Királyainak [...] koporsó épülete*, Buda, Landerer, 1773, 67–69; NÉMETH, i. m., 236, 42. jegyzet; Gabriel HEVENESI, *Ungaricae Sanctitatis Indicia*, Tyrnaviae, Academia, 1692, 1–2; Paulus OLASZ, *Panegyrica seu oratio exornativa de virtutibus [...] S. Stephani*, Tyrnaviae, Academia, 1694, 18–19.

⁹¹ Ferdinandus Ignatius GRIESKIRCHER, *Magnae Hungariae Dominae, unici Dei matris admirabilis mirabilia, quae in statua sua sacra, super Posonium in Thal, sub cura FF. PP. Paulinorum locata, mirabiliter operatur*, Viennae, Cosmerovius, 1661; vö. KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Egy 17. századi elbeszélés-gyűjtemény: az első máriavölgyi mirákulumos könyv és irodalmi utóélete*, It, 80(1999), 380–397.

⁹² Így például Titkos *értelmő Róza*, Bécs, Voigt, 1698; OROSZ Ferenc (ford.), *Puteus aquarum viventium: Élő vizek kutya*, Nagyszombat, Academia, 1743, 65; (KISS FÁBIÁN), *Betegek gyógyítója*, Nagyszombat, Academia, 1703, olvasói előszó; *A kolosvari könyvező Szűznek historiaja*, Kolozsvár, Akadémia, 1735; Odo KOPTIK, *Thalleidos liber*, I–II, Sopron, Rennauer, 1744; vö. SZÖRÉNYI László, *Mária, a magyar történelem tanúja (Koptik Odo)* = Uő., *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepike történetéből*, Bp., Amfipressz, 1993, 123–130.

⁹³ *Cultus Deiparae Virginis Mariae, patronae et reginae Regni Hungariae*, Posonii, Zerweg, 1678; Joannes NÁDASI, *Annales Mariani Societatis Iesu*, Romae, Varesius, 1661, 553–554; vö. továbbá Paulus SZTANKAY, *Magna Hungarorum Domina*, Cassoviae, Academia, 1724; Paulus HICSOLDT, *Vetus Hungarorum in Magnam Dominam pietas*, Tyrnaviae, Academia, 1728; Joannes PRILESZKY, *Historia Mariana Brevi metro concinnata*, Cassoviae, Academia, 1733.

disztichonokban írt heroidagyűjteményének és a magyar nemzeti hősök tetteit a nemeség műltszemléletének jegyében felsorakoztató prózai összeállításának a Regnum Marianummal kapcsolatos részeit emeljük ki.⁹⁴ Egy, a nagyszombati egyetem magisztereinek ajánlott liber gradualis tizenkét István nevű magyar történeti személyiségről írt allegorikus verssorozatának első darabja Szent Istvánt dicsőíti, s benne Mária elnevezése többek között Magna Matris, Domina, Regina, Patrona Ungarorum.⁹⁵

A magyar nyelvű Mária- és Szent István-énekek a század közepétől egyre változatosabb formában használják fel a toposzt.⁹⁶ A változatokban az ország mellett hangsúlyos elemként jelenik meg a magyarság, a nemzet fogalma, s Mária országa ettől kezdve fokozott mértékben a nemzeti öntudat serkentő tényezője. A *Cantus catholici* egyik szövegében például Mária „rég Magyarok Pátronája”,⁹⁷ egy másikban „Magyar Orzágnak választot Vezére”.⁹⁸ Ugyanitt egy Szent István-ének előadja a kifejezés legendai eredetét, az ország felajánlását is:

Christusnak Annyát, áldott szüz Mariat,
Alázatosan mint édes Aszszonyát,
Tisztelé, és rá bizá önnön magát,
És az Országát.

Innen hivattatik Pátronájának,
Magyar Orzágnak óltalmazójának,
Ellenseg ellen baj-vivó paisnak,
És biztatójának.⁹⁹

A *Cantus catholici* 1674-es kiadásában Mária metaforikus elnevezései többek között: „Magyarok Királyné Aszonya”, „Magyarok diadalmas régi védelme”, „Magyarok fényes fáklyája”, „Népünk tellyes boldogsága”.¹⁰⁰ A *Cantus catholici* 1703-as kiadása egyik példányának előzéklapjára egykorú kézzel jegyezték be *Szép Uj Ének* címmel az ubi sunt formulára épülő, *Ah hol vagy magyarok tündöklő csillaga* kezdetű, közismert Szent István-éneknek az eddig ismert szövegeknél valószínűleg néhány évtizeddel korábbi

⁹⁴ Stephanus GASÓ, *Omnis felicitas Hungariae e singulari favore Mariae*, Tyrnaviae, Academia, 1738, 60; UÓ., *Bellica Hungarorum fortitudo*, Tyrnaviae, Academia, 1745. Az utóbbi művet Batsányi János némileg átdolgozva magyarra fordította: *A magyaroknak vitézsége régiek példáiival meg-világosítva*, Pest, Trattner, 1785; vö. BATSÁNYI János *Összes művei*, II, *Prózai művek*, I, s. a. r. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1960, 7 skk., 420–428.

⁹⁵ Stephanus CSETE, *Duodecim Stephani heroes Ungariae*, Tyrnaviae, Academia, 1681.

⁹⁶ ALSZEGHY Zsolt, *A XVII. század magyar lírai költészete*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1935, 23–24; SZIGETI Kilián, *A Magyarok Nagyasszonyának tisztelete történelmünk folyamán*, Vigília, 38(1973), 557–559.

⁹⁷ [SZÖLÖSY Benedek], *Cantus catholici*, [Lőcse], 1651, 118; közli: *RMKT XVII/7*, 206. sz.

⁹⁸ *Cantus catholici*, i. m., 106.

⁹⁹ Uo., 147–148; közli: *RMKT XVII/7*, 211. sz.

¹⁰⁰ *Cantus catholici Latino-Hungarici*, Cassoviae, Academia, 1674, 473–475.

változatát. Ennek negyedik strófája – a humanista eredetű kert-metaphora felhasználásával – a fertilitás és a Patrona Hungariae motívumok általunk ismert legtömörebb költői összekapcsolása:

Viragos kert vala Hires Pannonia
Mely kertet öntözöt híven Szűz Marja.¹⁰¹

A Kájoni-féle *Cantionale Catholicum*ban ugyancsak több olyan ének található, amely a Patrona Hungariae és az országfelajánlás motívumát összekapcsolja a törökellenesség és a rekatolizáció gondolatával.¹⁰²

A motívumegyüttes legterjedelmesebb verses feldolgozása Listius László harmincnyolc szakaszos költeménye *A boldogságos Szűz Máriához Magyar Ország Patronájához* címmel, 1653-ból. Ez az egyik első verses irodalmi mű, amely teljes egészében a toposzra épül. Az első tizenhárom strófa metaforák sorozatát vonultatja fel Mária irgalmanak bemutatására, majd a 14. szakasz rátér Mária és a magyar nép sajátos kapcsolatára. Az országfelajánlás és a magyar királyok Mária-tiszteletének bemutatását követi az ország egykori termékenységének részletezése, majd Listius felteszi a kérdést:

Miért tehát hagyánk-el, s kegyelmét hányánk-el
Mi kegyes Patronánknak,
[...]
Lévénk farkasokká, s goromba bakokká
Ki-ugránk az akolból,
[...].

Nem mondja ki nyíltan, de nem hagy kétséget afelől, hogy

A sok vissza-vonyo, s mint konkoly el hányo
Uyságok találmannya

nem más, mint a protestantizmus,

Ki Török torkában, s Pogány halójában
Kerét Tartományostul.¹⁰³

¹⁰¹ A példány jelzete: BEKK, RMK I 411; vö. STOLL Béla, *A magyar énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., Akadémiai, 1963, 449; SZIGETI, *l. m.*, 559.

¹⁰² KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*, Csík, 1676 = „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979, 424, 440, 441, 559. sz.

¹⁰³ *RMKT XVII/12*, 116. sz.

Ezután Máriához, az „Ország Pátronájához” fordul, a magyarság sorsát párhuzamba állítja az ószövetségi zsidóság történetével, s nemzete nevében, bibliai példák felsorakoztatásával kéri közbenjárását és segítségét a pogányság legyőzésében.

A 17. század végén két új, politikai színezetű motívum jelenik meg a Regnum Marianum vonzaskörében, amely hozzájárult a toposz államelméleti kiaknázásához. A két új motívum, a rendi jogok előtérbe állítása és a királyi hatalom Mária által történő megerősítésének hangsúlyozása – közvetve – abszolutizmusellenes tendenciát hordoz. Az előbbire jó példa Esterházy Pál, aki a Mária-tisztelet növelését szorgalmazó műveibe mindig beleszótta a Regnum Marianum-gondolatot. Közismert imádságában Máriát Magyarok Nagyasszonyának, Magyarországot az ő különös pártfogásáért Mária országának nevezi, s kéri, vezérelje a hitetlenkedőket az igazak okosságára.¹⁰⁴ Az egész világon lévő Mária-kegyképek történetét összegző munkája ajánlásában „Magyar Ország örökös és kegyelmes Asszonyának” mondja Máriát, s a mű végén külön fejezetet szentel a Patrona Hungariae-nek, az ország „csudálatos oltalmazójának”.¹⁰⁵ (Esterházy 18. századi jezsuita követője, Nedeczki László a magyarországi Mária-kegyképeket számba vevő munkájának az elején foglalkozik a Patrona Hungariae-vel.¹⁰⁶) A Mária szombati tiszteletére Esterházy által összeállított példagyűjtemény ajánlásában Mária „az Magyar Nemzetnek örökös Királyné Asszonya”,¹⁰⁷ az Andreas Brunner szentéletrajz-gyűjteményének fordítását tartalmazó mű ajánlása pedig egyenesen Máriához mint „Magyar Orzágnak választott Oltalmazójához” szól.¹⁰⁸ A *Litaniae ad B. Virginem Mariam* ajánlásában Esterházy – a Mária szolgálja gondolat értelmében – Mária „haereditarius vasallusának” tekinti magát, s egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy ezzel közvetve kifejezi azt az elképzelést, amely szerint a királyhoz hasonlóan a rendek is Máriától kapták jogaikat.¹⁰⁹ Minden valószínűség szerint ugyanerre utal a 18. század közepén Padányi Bíró Márton, amikor azt hangoztatja, hogy a „nemesi szabadságnak levelét magában foglaló könyv a Boldogságos Szűz Mária”.¹¹⁰

A rendi jogoknak ez a hangsúlyozása a Regnum Marianum toposz segítségével – közvetve – ugyanúgy az uralkodó abszolutizmusának mérséklésére irányul, mint a királyi hatalom Mária általi közvetítését emlegető, a Habsburg-ház örökösödési jogát megkérdőjelező nézet. Ez utóbbit hatásosan képviseli a 17–18. század fordulójának jeles szóno-

¹⁰⁴ Magyarul közli például: *Ima- és énekkönyv a katolikus tanulóifjúság számára*, kiad. ZSASSKOVSKY Ferenc és Endre, Eger, Egri Keresztény Sajtószövetkezet, 181934, 73–76; Esterházy Mária-tiszteletéhez vö. IVÁNYI Emma, *Esterházy Pál = ESTERHÁZY Pál, Mars Hungaricus*, s. a. r. IVÁNYI Emma, bev., szerk. HAUSNER Gábor, Bp., Zrínyi, 1989, 429–463, itt: 451–453.

¹⁰⁵ ESTERHÁZY Pál, *Mennyei Korona*, h. n., 1696, 793–794.

¹⁰⁶ Ladislaus NEDECZKI, *Fontes Gratiarum Marianarum novi, et veteres*, Claudiopoli, Academia, 1739, 3–5.

¹⁰⁷ ESTERHÁZY Pál, *Az Boldogságos Szűz Maria szombattya*, Nagyszombat, Akademia, 1691.

¹⁰⁸ ESTERHÁZY Pál (ford.), *Regina Sanctorum Omnium: Minden Szentek Királynéja Boldogságos Szűz Maria tisztelete*, Nagyszombat, Academia, 1698.

¹⁰⁹ ESTERHÁZY Pál, *Litaniae, Ad Beatam Virginem Mariam*, Viennae, Voigt, 1697; vö. NÉMETH, i. m., 267–268.

¹¹⁰ PADÁNYI BÍRÓ Márton, *Diplomatica securitas: Függő pecsétes levéllel megerősített Batorság*, Pozsony, Royer, 1741, E2v; vö. NÉMETH, i. m., 268.

ka, Csete István. Csete szerint az ország és a korona „Szent István király testamentumából” Máriáé, s ő annak adhatja, akinek tetszik és aki alkalmas erre. Az alkalmasság mértéke elsősorban maga Szent István, ellenpéldái Péter, Aba Sámuel és I. András. A király természetfölötti kiválasztását Csete szerint meg kell erősítenie a „förendek és státusok akaratának”. Közvetve a Habsburg-ház örökösödési joga ellen érvel, amikor Szent István koronafelajánlását úgy értelmezi, mintha a király ezzel akarta volna elérni, hogy „ahhoz a mennyei záloghoz se barátság, se sógorság, se ajándék hozzá ne férhetne”.¹¹¹ Az idézetben az országfelajánlást – az időközben kialakult képzőművészeti ábrázolási hagyománnyal összhangban – a koronafelajánlás helyettesíti, ami nem áll egyedül a kor szövegeiben. Ugyanerre a Csete-féle elképzelésre még világosabban utal az a Franciscus Stanislaus Phoenicius (Feniczi) lengyel jezsuita mariológus művét kivonatoló és bővítő, *Magna Hungariae Domina* című kiadvány a 18. század elejéről, amelynek ajánló verse a magyar trón királynőjének nevezi Máriát. Az Árpád-ház örökösödési jogával mit sem törődve a mű egy helyütt azt állítja, hogy – a jelenlegi ausztriai házat kivéve – Magyarországon örökösödési joron eddig nem jutott senki hatalmába, mert az kezdetől fogva Máriáé.¹¹² Mindez mutatja, hogy a 17–18. század fordulóján a Regnum Marianum gondolat megújult a barokk államelmélet keretében, s hozzájárult az abszolutizmussal szembenálló rendi elképzelések megfogalmazásához.

A toposz kiteljesedése és átalakulása a 18. században

A 18. század elejétől a Regnum Marianum egyre gyakrabban válik egész művek központi gondolatává, a művek tartalmát, szerkezetét és retorikai sajátosságait egyaránt meghatározó elemmé. Irodalmi kanonizálódását és a nemzetközi elterjedés útját egyaránt jelzi, hogy a koronafelajánlás motívumával együtt megtalálható Czvittinger Dávid írói lexikonának a betűrend elé kiemelt legelső, Szent Istvánt méltató címszavában ugyanúgy, mint majd a század második felében Horányi Elek munkájában.¹¹³ Különösen tág teret nyitott a toposz alkalmazásának a prédikáció és az iskoladráma, ezért sorsát a továbbiakban – mellőzve a gazdag egyházi énekhagyományt és az egész jezsuita eposzirodalmat – e két műfajban követjük nyomon.

A már említett Csete István – Gyalogi János által latinból magyarra fordított és posztumusz kiadott – prédikációgyűjteményének Gyalogi által írt ajánlása „Nagy Boldog Aszszony lábaihoz”, „Nagy Aszszonyunk Patrónánkhoz” fordul, s az ajánlás végén

¹¹¹ CSETE István (ford. GYALOGI János), *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae*, Kassa, 1754, 19–23; vö. NÉMETH, *i. m.*, 258–261.

¹¹² PHOENICIUS, *i. m.*, 17–18.

¹¹³ David CZVITTINGER, *Specimen Hungariae Literatae*, Francofurti–Lipsiae, Kohes, 1711, 9; Alexius HORÁNYI, *Memoria Hungarorum*, III, Posonii, Loew, 1777, 306; a külföldi elterjedéshez vö. például Laurentius CHRYSOGONUS (Lovro GRISOGONO), *Mundus Marianus*, Viennae, Cosmerovius, 1646, 610; Joseph BINER, *Apparatus eruditionis ad iuresprudentiam*, VII, Augsburg–Freiburg, 1745 (5° 1767), 295–296; Theophilus HEIMB, *Notitia Abbatís S. Gothardiensis*, Viennae, 1746, 9–10.

Gyalogi „Nagy Aszszonyunknak Duna s Tisza között Birodalma földén Örökös szolgálának” mondja magát. A Nagyboldogasszony napjára írt ötödik, 1703-ban a győri székesegyházban elmondott prédikáció teljes egészében a querela Hungariae és a Regnum Marianum toposzok összekapcsolására épül, s a két, komparatív szerkezeti modellbe illesztett toposz erőteljesen befolyásolja a beszéd retorikai szerveződését.¹¹⁴ Az ügyesen dramatizált beszéd első részében Magyarország a szolgálatban egyedül hagyott Márta képében panaszt tesz Krisztusnál az országtól elfordult Máriára, míg a második részben Krisztus válaszából megtudjuk az elfordulás okát, s a panasz átfordul Mária engesztelő imádságába. A bevezető a Szent István-i országfelajánlásból kiindulva fejtegeti a panasz okát, s az ország elkötelezését Máriának a „ha az emberek halgatnak, a kövek is kiáltják Mária Országát” fordulattal nyomatékosítja. Az ország jelen állapotának bemutatását a Szent Istvánra, Máriára és a Magyarok Patrónájára alkalmazott *ubi sunt* formula ismétlése indítja, s maga a panasz a nagyszerű múltat, az egykor virágzó ország képét és a jelen sanyarú körülményeit szembesíti egymással.

Az ország nyomorúságának bemutatására Csete erőteljes képek sorát adja Márta szájába: Magyarország, azaz Mária „egész Háza füstlög, minden felől tűz, minden felől háború, fegyver-tsattogás, ostrom, vér-ontás, halál és pusztulás; Mária örökségét tépik, égetik, rabolják; ki mellettek szölylon, nints”. Az ország mint Mária öröksége, Regnum Marianum „tolvajok barlangjává” változott, a templomokban „el-nézheted a pók-hállós székeket és óltáridat”, s nincsenek Mária-tiszteletükről ismert Széchényi Györgyök, Esterházy Pálok és Losontzi Istvánok. A jól ismert gondolatmenet szerint a Szent István által Máriával kötött szövetség felbontása, a Mária-tisztelet elhanyagolása okozta, hogy „idegen kézre ment a királyi páltza”, s „Az el hatalmazott eretneki istentelenség szítta ki az Ország velejét”. A befejezésben Csete utal az éppen „el-kezdett háborúra” és a könyvező Mária-képekre, végül Krisztushoz könyörög „Szent István maradékiért”. Az egy évvel később, ugyanazon az ünnepen, ugyanott mondott prédikációban az ország mint Mária országa „a mi magyar Máriánk” nevében könyörög Krisztushoz az egész ország megtéréséért.¹¹⁵

A század második harmadától a Mária országa gondolat növekvő szerepet játszott a nemzeti öntudat felélesztésében. Jól megfigyelhető ez a kor egyik nagyhatású jezsuita szónokának, Szabó Istvánnak több beszédében. Szabónál – aki Lukács László kifejezésével „a Regnum Marianum egyik lelkesebb hirdetője”¹¹⁶ – nemcsak „az egész Ország

¹¹⁴ CSETE, *i. m.*, 37–44.

¹¹⁵ CSETE, *i. m.*, 44–51; vö. LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt: Egy formula rövid életrajza* = Uő., *Isten gyermekei*, Pécs, Jelenkor, 1994, 286–318.

¹¹⁶ LUKÁCS László, *Szabó István S. J. (Élete és szónoki munkái) (1695–1753)*, doktori értekezés gépirata, Szeged, 1946. A Regnum Marianum és a nemzeti gondolat összekapcsolódását tükröző liber gradualisok a 18. század első feléből: [Melchior TARNÓCZI], *Christianum Svadae Cassoviensis somnium*, Cassoviae, Academia, 1731, 41–42; [Antonius MEDNYÁNSZKY], *Elegi illustrissimi adolescentis [...] poetae Cassoviensis*, Cassoviae, Academia, 1735, 60; [Franciscus WEISS], *Historia Comitum Gabrielis Antonii Erdödy*, Cassoviae, Academia, 1745, 50–51. A három utóbbi művet továbbiakkal együtt idézi ALSZEGHY Zsolt, *Nemzetietlen-e irodalmunknak úgynevezett „nemzetietlen kora”?*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1942, 10–11.

Maria Ország”, hanem „az egész Magyar Nemzet Maria öröksége”.¹¹⁷ A szónok arról is tud, „hogy Magyar Ország, Maria országának népe Mária népének nevezettnek a külső Országoktól is”.¹¹⁸ Szabó szerint „Maria más Országoknak-is ugyan Aszszonya, de Magyar Orzágnak kiváltképen való Örökös Nagy Aszszonya. Maria más Országoknak pártfogója: Magyar Orzágnak Titulus szerént való Pátronája. Más Országoknak királyok adattak: Magyar Orzágnak Apostoli Király. Más országok, országok: Magyar Ország: *Regnum Marianum*: Maria Orzága.”¹¹⁹

Mint Lukács László rámutatott, a Nagyboldogasszony napjára közölt első, 1733-ban a kolozsmonostori templomban elmondott beszéd mintegy összegzését adja a barokk vallásos állam- és történelemszemléletnek, valamint a *Regnum Marianum* eszmének.¹²⁰ Az első rész Mária anyai és úrnői méltóságát részletezi, a második a magyar nemzet Máriához fűződő sajátos kapcsolatát tárgyalja. Kora egyházi felfogásának megfelelően, a már idézett gondolatot variálva, Szabó öntudattal állítja, „hogy nincsen Ország és Tartomány, nincsen Nemzetség a föld kerekészen, mellyhez olly szorgalmatos gondviseléssel lett volna, és olly sok javaiban részeltette volna, mint a Magyarokat.” Ezt követően felsorolja a nemzet Máriától kapott különféle ajándékait Géza fejedelem Mária-jelenésétől kezdve az ország termékenységén és Szent István felajánlásán át egészen a kenyérmezei ütközetig. Az országot Szent István tette Mária országává, s a nemzet sorsa ettől kezdve elválaszthatatlanul összekapcsolódott Máriával. Az ország romlásának fő okát sztereotíp módon a vallásszakadásban, az ősi Mária-tisztelet elhanyagolásában látja, s a megoldást a Máriához fűződő korábbi viszony helyreállításában jelöli meg.

A pozsonyi Szent István társulat első összejeövetelén, 1750-ben, Szent István napján mondott beszédében Szabó az országfelajánlás előadása után így prédikált: „Tehát Mária Magyar Ország Nagy Aszszonya! Ti Magyarok, Maria Öröksége, Mária népe vadtok. Boldog Ország! Szerencsés Nemzet! O vajha ma-is az egész országban nyelvünkön hallatnának ezek a felséges drága szók: Mária Magyar Ország Nagy Aszszonya!”¹²¹ Rekatozizációs szándékát sem hallgatta el, amikor így folytatta: „Tudom bizonyára, hogy a Tisza mélyéki Magyarok nem hinák tévelygéseket Magyar Hitnek, ha Nemzetünknek tulaidon nyelvén-is szólnánk minnyájan. És amikor német, francia nyelveket méltán tanuljuk, a magunkéról nem felejtkezzenk; midőn azokat nagyra becsüljük, a magunkét is böcsössé tennénk. [...] A ti eleitekben meg vétettetek Sz. Istvántúl, és a Kristus egy igaz Anyaszentegyháza hívei közé frattattatok: ki-is vissza kíván mint a szökevény szolgát az ő Ura. Viszsa kíván az Orzágnak örökös Nagy Aszszonya, mint tulaidon örökét, és népét.”¹²² Szabó idézett beszédeit a gondos szerkesztés és az igényes retorikai kidolgozás mellett érzelmi telítettség jellemzi, s a *Regnum Marianum* toposz többször válik a variáció és az amplifikáció kiindulópontjává.

¹¹⁷ [SZABÓ István], *Ünnepnapi prédikációk*, I–III, BEKK, A 165, iit: II, fol. 18b.

¹¹⁸ *Uo.*, III, 6.

¹¹⁹ *Uo.*, III, 96.

¹²⁰ *Uo.*, III, 1–8.

¹²¹ *Uo.*, II, fol. 6b.

¹²² *Uo.*, II, fol. 7b.

A toposz prédikációbeli alkalmazása ekkor sem korlátozódott a jezsuitákra. A pálos Török Mihály 1768. Nagyboldogasszony napján, a pesti Mária-templomban mondott beszédében például Pestet Mária városának nevezi, majd a korona Máriának történt felajánlását fejtegeti.¹²³ Az országot Mária örökségének, Máriát „Magyar Koronánk hív örízőjének” és „Hazánk igazgató Örökös Nagy Asszonyának” mondja. Mária országot őrző szerepét tanúsítják többek között a törökön aratott győzelmek és Szent István idegen kézbe jutott koronájának ismételt hazakerülése. Török egyrészt meglepedéssel nyugtázza a Mária-tisztelet fellendülését a városban a negyven-ötven évvel korábbi helyzethez viszonyítva, másrészt panaszkodik az ország egészének állapota, Mária „megkonkolyosodott Öröksége” miatt. A befejezésben azért könyörög, „hogyan István hív szolgádtól Néked fel-áldoztatott e Magyar arany Almából minden vesztegető férgek kitisztúllanak, és a kik most a Te Nevedet útállyák, rövid idő alatt Téged magasztallyanak”. Hasonló gondolatmenetet követ Török a három év múlva ugyanazon az ünnepen, Jászberényben mondott beszédében.¹²⁴ A szónok itt a „rég Magyarok unokáihoz” fordul, az országot Mária örökségének és választott népének nevezi, s hivatkozik a közelmúltban Budára visszakerült Szent Jobb ereklye viszontagságos történetére.

Nem hiányzik a toposz a századközép népszerű ferences szónokának, Telek Józsefnek a beszédeiből sem. A teljes egészében Máriának szentelt kétkötetes prédikációgyűjtemény, a *Tizen-két tsillagú Korona* Máriát ábrázoló, egész oldalas címlapelőzék metszete alatt latinul és magyarul a toposz verses feldolgozása olvasható:

Szöz [!], Anya, Patrona: szüli az Igét s testel ruházza,
Mint embert: Könyörög, és úgy vigyáz Magyar Országra.¹²⁵

A Nagyboldogasszony ünnepéhez rendelt első prédikáció teljes egészében a rekatolizáció szolgálatába állítja a toposzt.¹²⁶ Telek felidézi a hagyományt, amely szerint „ez az Ország, a Magyarok meg-térésétől fogva öt száz esztendőknél tovább, Mária Országának nevezetett”, majd Máriát a bibliai Zsuzsannával, a Mária-tiszteletet babonáságnak nevező Luthert és Kálvint Zsuzsanna két igazságtalan vádlójával állítja párhuzamba. A beszéd első részében Telek bizonyítja a Máriára szórt vádak alaptalanságát, a második részben cáfolja a Mária-tiszteletet bálványozásnak bélyegző vádakát. A Magyarország – Mária országa gondolat a magyarok hagyományos Mária-tiszteletével együtt mindkét részben ismételtelen érvként tűnik fel. A második kötet beszédei ugyancsak többször idézik a toposz valamely változatát.¹²⁷ Telek hivatkozott forrásai ebben a vonatkozásban

¹²³ TÖRÖK Mihály, *Magyar Koronánk örízője Apostoli Hazának igazgató Nagy Asszonya Maria*, Pest, Eitzenberger, 1768, 6–18.

¹²⁴ TÖRÖK Mihály, *Magyarok leg-nevezetesebb sátoros ünnepe*, Buda, Landerer, 1771, 5–6, 18–26.

¹²⁵ TELEK József, *Tizen-két tsillagú Korona*, [!], Buda, Landerer, 1769.

¹²⁶ *Uo.*, 171–194.

¹²⁷ TELEK József, *Coronae Marianae Tomus II. Az-az a Bóldogságos Szüz Mária tizenkét tsillagú Koronájának [...] II. része*, Vázt, Ambró, 1772, 36–50, 369–385, 473–487, 503–515; vö. TAMÁS Péter, *Telek József élete és műve*, Bp., Magyar Barát, 1948, 41–48.

Bonfini és Inchoffer, valamint a breviárium Szent Istvánra vonatkozó része. Új elem Teleknél nem található, s az eszme nála is többször összekapcsolódik a nemzeti gondolattal és az aktuális helyi – elsősorban szegedi – hagyománnyal. Lényegében ugyanez érvényes a század második felének számos további, magyar és latin nyelvű Mária- és Szent István-prédikációjára.

Az iskoladráma műfajában a 16. század végétől ismerünk Szent Istvánnal kapcsolatos darabokat. A 17. században ezekhez társulnak a Szent Imre, Szent Gellért és Szent Adalbert életéből merített, magyar történeti tárgyú színjátékok, míg a 18. században csaknem kizárólagossá válik a Szent István-téma színpadi feldolgozása. Az 1587–1776 közötti időből tíznél több Szent István-dramáról van adat az ország területéről, közülük azonban csupán egy szöveg és két kéziratos program maradt fenn.¹²⁸ Szempontunkból figyelmet érdemel az 1650-ben Lőcsén előadott, latin nyelvű *Gerardus* című darab, melynek második része az országfelajánlás motívumát dolgozza fel. Jelentőségét az adja, hogy ez az első iskoladráma, amely jelenetté bővítve adja elő a felajánlást. István csak azzal a feltétellel fogadja utódaul Pétert, hogy az elismeri Máriát az ország királynőjének. A recreatio játékversenyében győztes Imre a királyi korona helyett Mária képét választja, ami jelzi a törekvést Imre összekapcsolására Mária alakjával. Mint Hoffmann Edith megállapította, hasonló tendenciája van egy 1707-ben Burghausenben és 1765-ben Münchenben előadott jezsuita Szent Imre-darabnak is.¹²⁹ A koronafelajánlás a központi témája Franz Neumayr 1747-ben megjelent, latin nyelvű Szent István-dramájának. Az első részben István elmondja Asztriknak, hogy nem akarja megkoronáztatni magát, mert a koronát Máriának szánta. A második részben megtörténik a felajánlás.¹³⁰

Neumayr darabja közvetlen forrásul szolgált a minorita Jantso Ferenc *Szent István, a magyarok királya* című, 1776-ban Kézdivásárhely-Kantán bemutatott drámájához.¹³¹ Ez a kéziratban fennmaradt darab csaknem teljes egészében a Mária országa gondolatra épül, s jól mutatja a toposz retorikai működését. Jantso átvette a forrás cselekményét, jelentős szerkezeti átalakításokat végzett, s egy harmadik, jobbára önálló részt is készített. Az első két rész latin, a harmadik magyar nyelvű. A cselekmény mindvégig István palotájában zajlik. Az első részben a király siratja fia elvesztését. Nincs utóda, aki követné elképzeléseit, a magyarok pedig hajlanak a bálványimádásra. Asztrik felkeresi Istvánt, tanácskoznak, majd Asztrik Rómába indul, hogy koronát hozzon Istvánnak. Az udvar tagjai dicsérik a király erényeit, eközben István Mária képe előtt elmélkedik: hiúságnak tartja a világ dicsőségét, Máriát nevezi az ország egyetlen örökösének, s azt kívánja, ő legyen a Regina Hungariae. Közben Asztrik hazatér, s koronát hoz Istvánnak.

A második részben István tiltakozik a koronázás ellen, mondván: a korona nem őt, hanem Máriát illeti. Asztrik helyesel, s levonja a következtetést: „Így teszed Magyarországot Mária országává” (sic ex Hungariae regno regnum Marianum facis). Ezzel az udvar

¹²⁸ RMDE XVIII/2, 823. Vö. PALLÓS Kornél, *Szent István és kora a magyarországi drámairodalomban*, Regnum Egyháztörténeti Évkönyv, 1938–1939, 98–136, itt: 98–112.

¹²⁹ HOFFMANN, i. m., 177–178.

¹³⁰ ALSZEGHY Zsolt, *Magyar tárgyú latin jezsuita drámák*, EPhK, 1911, 104.

¹³¹ RMDE XVIII/2, 785–824.

tagjai is egyetértének. István összeírta Asztrikkal az ország törvényeit, majd Máriának ajánlja az országot. A harmadik részben Asztrik vigasztalja az Imre halálán „meg keseredet Magyar Nemzetet”, mondván: István Máriára bízta az ország kormányzását. István felolvastatja Asztrikkal a „Mária birodalmához alkalmaztatott rend tartásokat”, megismétli a felajánlást, s zálogként Mária lába elé helyezi koronáját. Konrád császár Magyarországra támad, de Mária Isten angyala által megsegíti az országot. Asztrik szerint ez „szerencsés kezdete Maria Országlásának!” Az epilógus így örvendezik:

Órully Örvengy Nemess Ország, szép Magyar haza,
Mert nagy örömnök támadott fényes csillaga,
Midőn lett Maria Országunk Oszlopa,
Árva nemzetünk dicsősséges óltalma!¹³²

Ennyiből is látható, hogy Neumayr és még inkább Jantso meglehetősen szabadon bánt a Szent István életéből ismert történeti és legendai eredetű adatokkal. Jantso adaptációja fokozott nemzeti színezetet hordoz, s jelentősen felerősíti a Mária országa gondolatot, amely a cselekmény menetét befolyásoló tényezővé lép elő.

Nem fejezhetjük be a toposz történetének áttekintését anélkül, hogy ne tennénk említést felhasználásáról a felvilágosodást bíráló egyházi irodalomban. A példa Szaitz Leónak a „mostani Aufklarungs-Fantaszta” és a protestánsok ellen írt, hírhedt vitairata, az *Igaz magyar*. A szenvedélyes hangú, helyenként penetráns stílusú értekezést Szaitz jellemző módon Máriafi István álnéven, Párizs–Berlin koholt nyomdahellyel, 1785–1790 között adta ki, több részben.¹³³ Az egész munkán végigvonul a nemzeti szempont összekapcsolása a Mária-tisztelettel, azon belül a Mária országa gondolattal. Szaitz alaptétele szerint jó magyar csak jó katolikus, következésképp csak hű Mária-tisztelő lehet. Mint a Mária-tiszteletet középpontba állító első rész elején írja, a magyarok Mária-tisztelete minden más nemzetét felülmúlja, ezért „Magyar-Ország mind e mái napig Regnum Marianum, Mária Országának nevezetik”. Ezt követően három cikkelyben, közel hetven oldalon át vonultatja fel a magyar és a külföldi, a katolikus és a protestáns szerzők tanúságát a magyarok Mária-tisztelete és a Magyarország – Mária országa gondolat mellett.¹³⁴ Kritika és válogatás nélkül halmoz egymásra kortárs és történeti szerzőket; csaknem mindenki megtalálható nála, aki addig valamilyen formában foglalkozott a kérdéssel, s egyetlen célja az alaptétel minél látványosabb bizonyítása.

A három szakaszra osztott második rész középpontjában Szent István alakja és tisztelete áll, s a közel 200 lap terjedelmű második szakaszt Szaitz teljes egészében Szent István Mária-tiszteletének, az országfelajánlás és a Regnum Marianum gondolatának szentelte.¹³⁵ Itt a korábbiak mellett – az előbbiekhöz hasonló módszerrel – új forrásokat

¹³² *Uo.*, 821.

¹³³ MÁRIAFI István [SZAITZ Leó], *Igaz magyar*, I–II, Paris–Berlin, 1785–1788.

¹³⁴ *Uo.*, I, 20–89.

¹³⁵ *Uo.*, II, 143–336. Érveit Szaitz latinul is összefoglalta: MARIANI SZOLGA [SZAITZ Leó], *Articuli Apologeticí C. de SS. Rosario, et XX. de Patrona Regni Hungariae*, h. n., ny. n., 1790, 57–63.

is idéz, néha rámutat azok ellentmondásaira, s megkísérli ezeket a maga céljának megfelelően feloldani. Ismételten állást foglal amellett, hogy „Sz. István Király volt az, ki Máriát a Magyarok Nagy Asszonyává választotta, és Magyar-Országot Regnum Marianum, Mária Országává tette”, de a jezsuita Turóczy Lászlóra és Prileszky Jánosra hivatkozva megemlíti azt az elképzelést is, amely szerint „valamint Sz. István a B. Sz. Máriát Magyarok Nagy Asszonyává, úgy Sz. László azt Magyar Ország Pátronájává választotta”. A X. cikkelyben azt hangsúlyozza, hogy Istvánnak különös gondja volt „az ország oltalmára s boldogítására”.

Szaitz itt némileg átformálta és az ideális uralkodó felvilágosodás kori típusának megfelelően korszerűsítette az országot Mária oltalmába ajánló Szent István hagyományos képét, s az ország földi boldogítására törekvő uralkodó alakját állította előtérbe.¹³⁶ Ezzel előre jelzi azt a folyamatot, amelynek során a barokk kori Magyarországon leginkább tisztelt szentnek, István alakjának az elvilágiasodásával párhuzamosan nem jelenik meg új motívum a Regnum Marianum vonzaskörében, s megkezdődik a toposz lassú kiüresedése. A munka további jelentősége a toposz története szempontjából abban van, hogy ez az első magyar nyelvű értekezés, amely jelentős terjedelemben foglalkozik a Mária országa gondolattal. Szaitz a felvilágosult tanok sajátos átértelmezésével küzd a felvilágosodás és a felvilágosult abszolutizmus ellen, miközben összegzi a hagyományt, s történetinek látszó, valójában apologetikus érveléssel felerősíti azt, és új, aktuális eszmei összefüggésbe állítva továbbadja az utókornak. Hatása a 18–19. század fordulójának egyházi irodalmában jól kimutatható.¹³⁷

Összegzés

Ebben a szükségképpen vázlatos áttekintésben abból indultunk ki, hogy a Mária országa koncepció nagyszámú irodalmi előfordulása valamiképpen összefügg egymással, s odaállítható a magyar irodalom más, jól ismert, nemzeti töltésű történelmi toposzai mellé. Miközben igyekeztünk folyamatában bemutatni a toposz történetét, világossá vált, hogy a folyamat serkentői között eszmetörténeti, politikai, irodalom- és formatörténeti tényezők egyaránt találhatóak. A vizsgálat jelzi a műfajokon átnyúló eszmei és irodalmi kapcsolatokat, kölcsönhatásokat, s megmutatja azt is, hogyan válik egy történelmi toposz irodalmi szövegek alkotóelemévé és retorikai szervező eszközévé. Igyekeztünk feltárni a gondolat gyökereit az európai és a magyar történeti és irodalmi hagyományban, s megkíséreltük nyomon követni a jelentős affinitással rendelkező toposz összekapcsolódását különféle vallási, politikai törekvésekkel és a nemzeti gondolattal.

Az áttekintés azt mutatja, hogy a Magyarország – Mária országa egy több nemzetnél különböző formában élő, nemzetközi toposzegyüttes helyi változata, amely ma ismert formájában jelentős középkori és humanista előzmények után viszonylag későn, a 17.

¹³⁶ GALAVICS Géza, *Program és műalkotás a 18. század végén: Egy festmény születése és fogadtatása*, Bp., Akadémiai, 1971, 22–23.

¹³⁷ Vö. például ALEXOVICS Basilius, *Ünnepnapi prédikációk*, Pozsony, Belnay, ²1807, 382–402.

század első felében honosodott meg Magyarországon. Jelenléte ettől kezdve folyamatos a latin és a magyar nyelvű katolikus barokk egyházi irodalomban, s fontos szerepet játszott a korszak ideológiai gondolkodásában, politikai, eszmei propagandájában, közvéleményének alakításában. A toposz a vezető egyházi értelmiség körében alakult ki, s a különféle egyházi műfajok közvetítésével viszonylag gyorsan eljutott a legszélesebb rétegekhez. Kezdetben főként pragmatikus történeti műfajok hordozzák, majd a 17. század elejétől növekvő szerephez jut az irodalmi feldolgozásokban, mindenekelőtt az ún. használati irodalom legkülönbözőbb műfajaiban.

A Mária országa gondolat mélyen gyökerezett a 16–18. századi Magyarország kultúrájában és történeti valóságában. Megformálásában meghatározó szerepet játszott az ellenreformációs irodalom, annak egyik fő vonulatát alkotja. A vallási meghatározottságú, az egész országra kiterjedő, középkori *Patrona Hungariae* fogalom az ellenreformáció idején a *Regnum Marianum* alakban felekezeti jellegűvé alakult át. Ez a hangsúlyeltolódás odavezetett, hogy protestáns szerzők alig vagy csupán bíráló keretében használják, s a világi tárgyú irodalomban csak elvétve fordul elő.¹³⁸ Ettől kezdve a toposz egyre mélyebben beépült a katolikus nemzettudat értékszemléletébe, s jelentősen hozzájárult a felekezeti öntudat erősítéséhez. A toposznak ez a felekezeti meghatározottsága egyben jelzi a magyar irodalomban megjelenő hagyományrendszerek fokozatos elkülönülését a 16–17. században.

A gondolat létrejöttéhez és megszilárdulásához jelentősen hozzájárult a Mohács utáni nemzeti tudat másik meghatározó összetevője, a kollektív elhagyatottság- és fenyegetettség-érzet. A Mária országa gondolat – más, ekkor virágzó nemzeti toposzokkal együtt, mint például a *querela Hungariae* és a *propugnaculum Christianitatis* – lényegében ennek az elhagyatottság- és fenyegetettség-tudatnak a közvetett kifejezője, bizonyos értelemben kompenzálója:¹³⁹ azt az elképzelést, sajátos védetség-tudatot erősíti, hogy az országnak, a nemzetnek minden bajban van egy mindenkinél hatalmasabb égi patrónusa. Ez a fenyegetettség-tudat a töröktől való felszabadulás után sem szűnt meg, s ettől kezdve az idegen uralkodók abszolutista kormányzása, elnyomó politikája és az ország mesterségesen fenntartott félgymati helyzete táplálta a fokozatosan új arculatot öltő, egyfajta lelki erőforrásként is működő toposzt.

Hosszú pályafutása során választékos megfogalmazás, változatos szerkezeti, nyelvi retorizáltság jellemzi a toposzt, s gazdag formai, műfaji és funkcionális változatokban jelenik meg. Az irodalmi hatásra törekvő retorizáltság a 17. század közepétől látványosan fokozódik. A latin és a magyar nyelvű formai változatok egymást erősítik, s azonos hagyománykörbe tartoznak. Hatásosságához, tartós fennmaradásához és a gazdag változatképződéshez hozzájárult tömörsége és jelentésgazdagsága. Szerkezeti modellje viszonylag korán kialakult, dinamikussá vált, s tág lehetőséget adott változatok létrehozására. A toposz sokrétű, többnyire az adott célnak alárendelt retorikai funkciót tölt be, s jelentős formaképző erővel rendelkezik. Gyakran számít fontos kompozíciós elvnek, de

¹³⁸ Így például BATSÁNYI *Összes művei*, i. m., 36–37.

¹³⁹ IMRE, i. m., 34–35.

csak ritkán szerveződik egységes, zárt műalkotássá. Kifejtése néha hiányzik, használata utalásszerű, ami egyben jelzi közismertté válását. Retorikai funkciója szerint leggyakrabban érvként használják, de lehet exemplum és lehet a historizáló leírás vagy az applikáció kiindulópontja, esetleg befejezése is.

Mint erősen ideologikus töltésű forma, könnyen magához von a korban kedvelt más formulákat, hasonlóan ideologikus jellegű toposzokat. Szerkezetileg többször egybeépül azokkal, s hatását velük együtt fejtí ki. Gazdag, állandóan változó jelentéstartalmat hordoz; gondolati magja egyre újabb mozzanatokkal bővül, és fokozatosan újratelítődik a kor aktuális problémáival, miközben az aktualitást vesztett gondolati rétegek lassan leválnak róla. Az egyházi irodalom irodalomból való kiszorulásával párhuzamosan a 18. század végétől megkezdődik irodalmi jelentésvesztése, új motívumok nem kapcsolódnak hozzá, pusztán vallási és politikai célú igénybevétele azonban lényegében napjainkig folytatódik.¹⁴⁰

Gábor Tüskés–Éva Knapp

LA HONGRIE – LE PAYS DE LA VIERGE MARIE (UNE TOPIQUE HISTORIQUE DANS LA LITTÉRATURE ECCLÉSIASTIQUE DES XVIe–XVIIIe SIÈCLES)

'La Hongrie – le pays de la Vierge Marie' est une variante locale d'un ensemble de topiques internationales présentes dans différentes formes dans plusieurs pays européens et laquelle, après d'importants antécédents médiévaux et humanistes se répand en Hongrie relativement tard, dans la première moitié du XVIIe siècle, dans la forme que nous connaissons aujourd'hui. Depuis, elle est continuellement présente dans la littérature catholique baroque de langue latine et hongroise et joue un rôle important dans la manière de réflexion idéologique, dans la création de la propagande politique et de l'opinion publique de son époque. La topique est née au sein de l'intelligentsia ecclésiastique de haut niveau et trouve un accès très vite aux couches plus larges par l'intermédiaire des différents genres ecclésiastiques. Au début, ce sont surtout les genres historiques pragmatiques qui en sont porteurs, plus tard, dès le début du XVIIe siècle, elle gagne de plus en plus de terrain dans la littérature proprement dite, surtout dans les différents genres de la littérature dite d'usage. La contre-réformation a une influence prépondérante dans sa formation, elle en constitue un des courants principaux. Le concept religieux de la Patrona Hungariae impliquant le pays entier au Moyen Âge se restreint à une confession à l'époque de la contre-réformation, sous le nom de Regnum Marianum. Ce changement d'aspect aura comme résultat que les auteurs protestants citent cette notion très peu, ou alors dans les cadres d'une critique, aussi est-elle peu présente dans la littérature séculaire.

En tant que forme très idéologique, elle attire d'autres topiques idéologiques préférées. Pas une fois, sa structure s'entrelace avec celle d'autres en effectuant une influence commune qui résulte de cette union. Elle est porteuse de différents contenus changeant souvent de sens, le fonds de cette pensée assimile sans cesse de nouveaux éléments, et se charge des problèmes actuels tout en se débarrassant d'autres idées ayant perdu leur importance actuelle. Comme la littérature ecclésiastique est de plus en plus exclue de la littérature proprement dite, phénomène qui, à partir de la fin du XVIIIe siècle va de paire avec une perte progressive de son importance littéraire, de nouveaux éléments ne l'enrichissant plus. Jusqu'à nos jours elle est l'objet d'un usage ecclésiastique et politique.

¹⁴⁰ BELLÉR Béla, „Regnum Marianum”, Világosság, 7(1966), 37–43.